45542

Kranjsko domoznanstvo.

Spisal

Fr. Orožen,

profesor na c. kr. učiteljišču v Ljubljani.

C. K. ZALOGA ŠOL. KNJIG.

Cena vezani knjigi 1 K 30 h.

Na Dunaju.

V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig.

1909.

Kranjsko domoznanstvo.

Spisal

Fr. Orožen,

profesor na c. kr. učiteljišču v Ljubljani.

Cena vezani knjigi 1 K 30 h.

Na Dunaju.

V cesarski kraljevi zalogi šolskih knjig.

1909.

45542

Šolske knjige, v c. kr. zalogi šolskih knjig na svetlo dane, se smejo prodajati **samo** po ceni, ki je povedana na čelni strani.

Pridržujejo se vse pravice.

030047463

Kazalo.

I. del.

Zemljepisno domoznanstvo.

Stran

Prirodoznanski opis 1
Goropis 2
Južne Apnenske Alpe 3
Kras 13
Vodne razmere 20
Podnebje, rastlinstvo in živalstvo 27
Politični opis in prebivalstvo 30
Ustava in uprava 30
Prebivalstvo 34
Mestopis 35
Gmotni napredek 46
Izobraženost 52

II. del.

Zgodovinske slike.

1. Stavbe na koleh 55
2. Gradišča in gomile 56
3. Pravljica o Argonavtih 57
4. Rimljani se polasté Kranjskega 57
5. Kulturno stanje za rimske vlade 58
6. Prihod Slovencev v naše kraje 59
7. Kulturne razmere starih Slovencev 60
8. Vera starih Slovencev 61
9. Slovenci sprejmejo krščansko vero 62
10. Kranjsko pod raznimi vladarji 63
11. Rudolf Habsburški 64
12. Ostrovrharji 65
13. Rudolf IV. Ustanovnik 66
14. Ernest Železni. (1406.—1424.) 67
15. Friderik V. (III.) (1424.—1493.) 68

Stran

16. Turki pred Ljubljano 70
17. Grmade 71
18. Tabori 72
19. Erazem Predjamski 73
20. Notranji razvoj v srednjem veku 74
21. Kulturne razmere v srednjem veku 75

Novi vek.

22. Maksimilijan I. (1493.—1519.) 77
23. Kmetiški upori za Maksimilijana I. 78
24. Žiga Herberstein 79
25. Ferdinand I. (1522.—1564.) 80
26. Uskoki 81
27. Ivan Kacijanar 82
28. Lambergerjev rod 83
29. Herbart Turjaški 84
30. Ilija Gregorič 86
31. Andrej Turjaški 87
32. Primož Trubar 88
33. Tomaž Hren (Chrön) 89
34. Janez Vajkard Valvasor 91
35. Marija Terezija. (1740.—1780.) 92
36. Jožef II. (1780.—1790.) 94
37. Francozi na Kranjskem 95
38. Baron Juri Vega 96
39. Francozi tretjič zasedejo Kranjsko. (l. 1809.) 97
40. Maršal Marmont 99
41. Konec francoske vlade na Kranjskem l. 1813. 100
42. Valentin Vodnik 101
43. Baron Žiga Zois 102
44. Kranjsko po odhodu Francozov do cesarja Ferdinanda I. (1813.—1835.) 103
45. Ferdinand I. (1835.—1848.) 104
46. Franz Jožef I. (Od dne 2. decembra 1848.) 106
47. Anton Alojzij Wolf 107
48. Ignacij Knoblehar 108
Kulturne razmere v novem veku 109
Kratek pregled kranjske zgodovine 116
Majhni krajevni letopisi 118

I. del.

Zemljepisno domoznanstvo.

Prirodoznanski opis.

Leža.

Vojvodina Kranjska leži med 45° 25′ in 46° 31′ severne širine in med 31° 16′ in 33° 22′ vzhodne dolžine od otoka Ferra (13° 38′ in 15° 44′ vzh. od Greenwicha). Zemljepisna širina dežele znaša torej 1° 6′, zemljepisna dolžina pa 2° 6′.

Glede na razliko v zemljepisni širini je majhen razloček v dolgosti dneva. Čim severnejši je namreč kak kraj, tem daljše dneve ima poleti in tem daljše noči pozimi. Fužine (Bela peč) so najsevernejši kraj na Kranjskem in imajo ob poletnem solnčnem obratu (21. junija) skoraj 9 minut daljši dan (seveda pozimi tudi toliko daljšo noč) nego vas Vinica, ležeča južno od Črnomlja ob Kolpi.

Vsled razlike v zemljepisni dolžini vzhaja solnce Jesenicam, najvzhodnejšemu kraju ob Savi na Dolenjskem, vedno za dobrih 8 minut prej nego prebivalcem Fužin, ki so najzahodnejši kraj na Gorenjskem. Solnce namreč vzhaja vsakemu od nas za eno stopinjo bolj vzhodno ležečemu kraju za 4 minute preje, a za eno stopinjo bolj zahodno ležečemu kraju za 4 minute pozneje nego nam.

Meje.

Dežela meji na severu na Koroško, na severovzhodu in vzhodu na Štajersko, na jugovzhodu in jugu na Hrvaško, na jugozahodu na Istro in na zahodu na Goriško.

Proti Koroškemu mejijo Karavanke (Grintavci) od koroške Zilice do reke Kokre. Kamniške planine z Brdskim ali Podpeškim gorovjem in reka Sava do onkraj Jesenic so ob kranjsko-štajerski

meji. Nekoliko Gorjanci, nekoliko reka Kolpa s Čabranko ločijo Kranjsko od Hrvaškega. Proti Primorskemu (Istri in Goriškemu) gre meja nekoliko poleg škocjanske Reke ali nje dotokov, dalje pa nekoliko ob južnem bregu, nekoliko tudi čez Notranjski Kras, potem čez Idrijsko gorovje, v severnozahodnem koncu pa prav po slemenu Julijskih Alp.

Velikost.

Površje dežele Kranjske meri blizu 10000 km^2 (natanko 9988·33 km^2).

Kranjska vojvodina je torej le oseminšestdeseti del Avstrijsko-ogrske države. Kar se tiče površja, sta Koroško in Bukovina malone enake velikosti kakor Kranjsko, manjše so pa tri dežele v naš državi, in sicer Primorsko, Salzburško in Šlesko.

Kakovost tal vobče.

Malone štiri petine dežele pokrivajo gore, griči in holmi in le ena petina (21 %) pripada ravnini. Najvišja tla ima Gorenjsko, kjer leži dolina Save Dolinke v svojem zgornjem delu 850 *m* nad morsko gladino; nekatere stranske doline so še višje, Triglav pa meri celo 2863 *m*. Najnižji kraj na Dolenjskem je 107 *m* nad morsko gladino, in sicer ob izlivu Kamenice v Kolpo. Najnižja točka na Kranjskem je pa na Notranjskem, in sicer ob goriški meji Uhanje (86 *m*), zahodnosevernozahodno od Vipave. Znižujejo se torej kranjska tla vobče od severozahoda proti jugovzhodu.

Po kakovosti tal delimo Kranjsko na tri dele, in sicer: Gorenjsko obsega deželo ob gorenji Savi in severno od Ljubljanice; Dolenjsko se razprostira med srednjo Savo in Kolpo od hrvaške meje do potoka Iške, ki se izliva v Ljubljanico; Notranjsko pa se imenuje južnozahodni del dežele.

Goropis.

Na severozahodu vojvodine Kranjske se razprostirajo Južne Apnenske Alpe, katerih deli so Julijske Alpe, Karavanke (Grintavci) in Savinskim planinam pripadajoče Kamniške planine. Južno od Alp je Alpsko predhribje, ki ga meji na jugu reka Vipavščica, cesta iz Vipavske doline čez Podvelb in Logatec na

Vrhniko, južni rob Ljubljanskega barja do izvira Krke, Krka in Sava. Po svojih podzemskih čudesih sloveči Kras pa se razteza južno od Alpskega predhribja.

Južne Apnenske Alpe.

Julijske Alpe.

Julijske Alpe se razprostirajo na Kranjskem od goriške meje proti severu in vzhodu in oklepajo v velikem loku Bohinjsko dolino. Na severu je meja proti Koroškemu v Zilico tekoči Beli potok, nadalje Rateško razvodje in Sava Dolinka, na vzhodu Sava do Kranja in na jugu cesta iz Kranja v Škofjo Loko in savski dotok Sora (Selščica).

Julijske Alpe propadajo strmo proti Savi na severu; razorane so z globokimi debrimi in imajo strm greben, iznad katerega se vzdigujejo goli vrhovi; v odstavkih se znižujejo proti vzhodu. Poprečna višina vrhov je med 2500 in 2600 *m*. Od glavnega grebena se cepi več stranskih panog, med katerimi je deset poprečnic in jarkov, ki prihajajo od znožja Julijskih Alp, imajo povečjem severno in severnovzhodno smer ter se stekajo v podolžnico Save Dolinke in v nje zahodni podaljšek.

V skrajnjem severnozahodnem delu je ob meji treh dežel Vršič (1918 *m*). Vzhodno od njega je na glavnem grebenu strmi, 2678 *m* visoki Mangart, ki je po višini druga gora v Julijskih Alpah in se odlikuje po svojih krasnih oblikah in razsežnem razgledu. Glavni greben drži vobče proti vzhodu do Stenarja (2506 *m*). Na tem grebenu so med drugimi vrhovi: Jalovec ali Jelovec (2655 *m*), po višini tretja gora Julijskih Alp, Mojstrovka (2367 *m*), Prisojnik ali Prisanek (2555 *m*) in Razor (2601).

Med Mojstrovko in Prisojnikom je 1616 *m* visoko sedlo Vršec (Mojstrovka), ki je važen prehod iz Kranjske gore v goriško Trento. Blizu sedla je Vossova koča. Pri Stenarju prehaja glavni greben v južno smer. Med Stenarjem in Triglavom je škrbina Luknja (1779 *m*), ki je prehod iz Vrat v Trento.

Triglav (2863 *m*) je najvišji vrh v Julijskih Alpah in ima na vrhu Aljažev stolp. Razgled s Triglava spada med največast-

nejše in najrazsežnejše v Alpah. Ob severnovzhodni strani mogočnega Triglava je edini kranjski lednik, ki ga nazivljejo Zeleni sneg. Od Triglava se razteza v severnovzhodni smeri proti Rjavini greben Kredarice, ki loči dolini Kot in Krmo. Na Kredarici se stekajo glavna pota, ki vodijo na Triglav.

Triglavska stena se vzdiguje nad Vrati 1700 *m* visoko in je najveličastnejša v Vzhodnih Alpah. Z vrha vidiš Severnoitalsko nižino do Jadranskega morja in njega obalo proti Reki, Dalmatinski Kras, Hrvaško, Štajersko, morju slično Ogrsko nižino, Kranjsko, Koroško in Tirolsko z vsemi velikanskimi pojavi gorskega sveta. Vrhu Triglava je Aljažev stolp, ki je najvišja stavba na Slovenskem. V skali pod Triglavovim vrhom je vzidana marmornata plošča, ki ima napis: „V spomin Valentinu Vodniku, ki je bil na Triglavu dne 29. avgusta 1795. leta.“ Blizu je „Staničevo zavetišče“, to je iz skale izstreljena lopa, ki ima prostora za 8 sedečih ali 16 stoječih oseb in služi posebno dobro ob hudi nevihti. Blizu stene Malega Triglava stoji (na Kredarici) Triglavska koča Slovenskega plan. društva, ki je najvišja (2500 *m*) izmed vseh planinskih koč v Julijskih Alpah.

Prvi je bil na Triglavu (l. 1778.) ranocelnik Lovro Willonitzer iz Starih Fužin in sicer je splezal z velikanskim naporom na vrh. Stotnik Bosio je l. 1822. v spremstvu nekega desetnika prebil na vrhu strašno noč ob grozni nevihti. Sedaj je pa potovanje na Triglav skoraj brez nevarnosti, ker je izdelana pot do vrha. Tudi razne planinske koče olajšujejo potovanje na Triglav.

Na jugovzhodu Triglava je lepa gorska kotlina Velo polje, na kateri je Vodnikova planinska koča, in južnozahodno gorska planota Komna. V Savsko podolžnico se izteka več poprečnic, ki prihajajo izpod Julijskih Alp. Pri Kranjski gori se izteka v Savo Dolinko Velika Pišnica, obkrožena z mogočnimi zobčastimi vrhovi, ki jo zapirajo kot veličastno amfiteatralsko ostenje. Južnovzhodno od Kranjske gore je Martulikov jarek, ki spada s svojim slapom med najveličastnejše alpske krajine. Po divjeromantičnih Vratih, ki jih objemajo orjaške gore in temnozeleno jelovje in ki segajo do Triglavskega vznožja, vrši hudournik Bistrica. V višini 1000 *m* stoji v krasni leži prostorno planinsko zavetišče Aljažev dom. Bistrica teče mimo veličastnega slapa Peričnika, ki dere čez skalno steno v velikem obloku z višine 40 *m* v globok tolmun in bobni dalje med skalovjem v Bistrico.

Od Triglava gre glavni greben proti jugovzhodu do Velikega Draškega vrha (2242 *m*). Temu na vzhodu se razprostira planota Pokljuka, ki ima na vzhodu obrobno pogorje Mežaklja. Pokljuka se znižuje od severozahoda proti jugovzhodu in prehaja proti Gorenjski ravnini v nizko gričevje, ki je le 100 do 200 *m* višje od gladine Blejskega jezera.

Pravi kras Kranjske dežele je Vintgar. Po njegovih tesnéh se drevi bistra Radovina in tvori, zaganjajoč se ob pečine, celo

vrsto krasnih sopotov (slapov). Voda ima svetlozeleno in temnozeleno barvo. Pred izlivom v Savo Dolinko tvori Radovina krasni slap Šum.

Južnozahodno od Triglava drži mogočna in dolga panoga proti jugozahodu črez Kanjavec (2570 *m*), Lipač (2450 *m*) in Vogel (2350 *m*) do Lanševice (2004 *m*), kjer prehaja kranjsko-goriški mejni greben v južnovzhodno smer. Tu je Veliki Bogatin (2008 *m*), v katerem je baje mnogo zlata in srebra zakopanega (planinska pripovedka o „Zlatorogu“).

Južnovzhodno od Bogatina sta Veliki vrh ali Kuk (2086 *m*) in Rodica (1964 *m*); odtod ima greben vzhodno smer proti Črni prsti (1845 *m*), ki je na glasu zaradi krasnega razgleda in nenavadnega in mnogovrstnega rastlinstva. Ob Zlatniku (1550 *m*) se končujejo na Kranjskem Julijske Alpe.

Med Savo Bohinjko in Savo je gozdnata planota Jelovica, ki je proti severu precej nagnjena. Jelovici na jugu je po planinskem rastlinstvu znani Ratitovec ali Pečana (1658 *m*). Skrajnji južni razrastleki Julijskih Alp segajo do Sorškega polja (pripovedka o kralju Matjažu), ki se razprostira med Soro in Savo, med Škofjo Loko in Kranjem.

Karavanke ali Grintavci.

Karavanke se razprostirajo severno od Belega potoka, Rateškega razvodja, Save Dolinke in Save. V dolžini 80 *km* ločijo Kranjsko in Koroško in tvorijo razvodje med Savo in Dravo. Na zahodu segajo do Zilice, na vzhodu pa do Kokrske doline, ki jih loči od Savinskih planin. Gorenjci jih navadno nazivljejo „Grintavce“, najbrže zato, ker so povečjem sestavljeni iz grintavca (dolomita). Bogate so raznih rudnin.

Karavanke imajo značilne posebnosti Apnenskih Alp po geološki sestavi, izrazoviti obliki glavnega grebena, višini prehodov in strmini sten. Razprostirajo se v zahodnovzhodni smeri in so podobne mogočnemu zidovju.

V zahodnem delu so nizke in ozke, proti vzhodu se vzdigujejo do znatne višine ter se razhajajo na severni in južni strani v mogočne panoge. Srednja višina gorskega grebena je v zahodnem delu jedva

1200 *m*, dosega pa v vzhodnem delu blizu 1900 *m* ter pojema nekoliko šele blizu Kokrske poprečnice.

Med Ključico in Korenskim sedlom sta Peč (1511 *m*) in Petelinek (1547 *m*). Med Petelinkom in Kamenom (1658 *m*) je Korensko sedlo (1071 *m*), črez katero drži cesta v položnih ključih skozi jelovje od Podkorena na Koroško v Podklošter. Že pred mnogimi stoletji je bila črez sedlo tovorna pot, za Karla VI. so pa zgradili državno cesto.

Vzhodno od Korenskega sedla se Karavanke vedno bolj spenjajo. Prehod Belica (1442 *m*) drži iz kranjske poprečnice Belice na Koroško v Koprivniško dolino in naprej proti Blaškemu jezeru. Na severni strani Dovjega je Kepa (2144 *m*), prva mogočna gora v Karavankah. Južnovzhodno od te je sedlo Mlince (1582 *m*), kjer je prehod v Rožno dolino na Koroškem. Od Hruškega vrha (Rožice) se greben zavija proti severovzhodu do Golice (1836 *m*), ki slovi po zelo razsežnem razgledu in alpinskem rastlinstvu. Na vrhu je Kadilnikova planinska koča. Od Golice v južnovzhodni smeri se raztezajoči del Karavank se imenuje Belščica.

Krasni Stol (2239 *m*), ki se dviguje na kranjski strani bolj zložno, na koroški pa strmo, je najvišji vrh v Karavankah in ima jako razsežen razgled po Koroškem, Kranjskem, Primorskem in po Beneških Alpah. Ob Stolu ima pogorje najjužnejši ovinek, a dalje se razprostira v vzhodni smeri. Karavanke se ob Stolu delijo razločno na dva malone vzporedna grebena. Severni proti Koroškemu v divje razoranih stenah prepadajoči greben se nazivlje do prelaza Ljubelja Zelenica. Južni vzporedni greben se imenuje Begunjščica (2063 *m*), ki šega do doline sv. Ane. Najznamenitejši prelaz v Karavankah je Ljubelj (1370 *m*) med Zelenico in Babo. Črez Ljubelj drži v mnogih zavinkih in skozi skalnato preseko državna cesta iz Tržiča v Celovec. Cesto so zgradili za Karla VI.

Vzhodno od Ljubelja je južni greben Košuta, ki je podoben skalni steni in se sklepa s severnim grebenom. Najvišji vrh je Košutnik (2135 *m*), ki se kakor stolp vzdiguje nad skalnim grebenom, raztezajočim se do Tolste Košute. Odtod do mogočnega Storžiča (2134 *m*) gre kranjsko-koroška meja malone natanko proto jugu. Storžič je lepa stožčasta apneniška gora, ki se neposredno brez predhribja vzdiguje iz Kranjske ravnine kot velikanska in na vse

strani strmo propadajoča vitka stena. Vzhodno od Storžiča se znižujejo Karavanke proti Kokrski dolini.

Doline v Karavankah so povečjem koritaste poprečnice in se končujejo v Savski podolžnici.

Kamniške planine.

Kamniške planine so del Savinskih planin, ki se razprostirajo ob meji Kranjske, Koroške in Štajerske liki podkev ob obeh straneh reke Savine. Kamniške planine se razprostirajo vzhodno od Kokrske doline v približni dolžini 45 *km* ob koroško-štajerski meji do Motnice, ki se izliva v Savinski pritok Voljsko. Na jugu jih meji cesta iz Motnika do potoka Nevljice, Nevljica in ravnina od Kamnika do Kranja.

V lažji pregled delimo Kamniške planine na dve skupini, ki ju loči Kamniško sedlo (Jermanova vrata). Med Kokrsko dolino in Kamniškim sedlom je Grintavčeva skupina, imenovana po najvišjem vrhu Grintavcu, vzhodno od Kamniškega sedla pa je Ojstričina skupina, ki se nazivlje po Ojstrici, najlepšem vrhu v tej skupini. Glavni greben Kamniških planin ima 2000 *m* srednje višine in vobče zahodnovzhodno smer.

Grintavčeva skupina se začenja vzhodno od Kokrske doline, odkoder se tla nenavadno hitro vzdigujejo više in više in dosezajo na strmi Kokrski Kočni že do 2484 *m* višine. Vzhodno od te je dvije razorani Grintavec (2559 *m*), ki ga loči Dolsko sedlo od Kokrske Kočne. Grintavec je najvišji vrh v Savinskih planinah in ima jako razsežen razgled, ki obsega ves planinski svet od salzburških in dolenjeavstrijskih mej do hrvaških livad in Bosenskih gorá. Na Kokrskem sedlu (1800 *m*) je Cojzova koča.

Približno 10 *km* dolgi gorski greben veže ležičavi Grintavec z ostrozobato Ojstrico in drži izprva v severno vzhodni smeri črez Dolgi hrbet (2479 *m*), Štruco (2464 *m*), ostrorobato Skuto (2530 *m*) in Kranjsko Rinko (2441 *m*) do Križa (2434 *m*), ki se vzdiguje ob trojni deželni meji koroški, štajerski in kranjski. Od Križa se spenja glavni greben v južnovzhodni smeri čez Štajersko Rinko (2276 *m*) skozi Turski žleb in Tursko goro do Brane (2247 *m*) in nadalje v severnovzhodni smeri do Kamniškega sedla (1923 *m*), ki je med

Brano in Planjavo ter veže kranjsko Bistriško dolino in štajersko Logarjevo (Savinsko) dolino. Na sedlu je prostorna Kamniška koča.

Od glavnega grebena Grintavčeve skupine se cepi več stranskih a mogočnih panog. Od Grintavca drži proti jugu Dolga stena, ki se znižuje v Kokrskem sedlu na 1799 *m* in je najvišja v Grebenu (2224 *m*). Grebena se drži Dolga njiva (2001 *m*) in tej na vzhodu široka in prostorna planica Mokrica (1425 *m*) z votlino, kjer so zasledili kosti v davni dobi živečega medveda brlogarja. Med Dolgo njivo in Mokrico prehaja proti jugu greben v Kriško planino, ki ima najvišji vrh Krvavec (1853 *m*).

Vzhodno od Kamniškega sedla je Ojstričina skupina, ki pa le deloma pripada Kranjskemu. Skalni greben Planjave (na štajerski strani se nazivlje „Baba“) ima 2392 *m* visok vrhunec, ki ga veže majhen presedljaj Škarje z Ojstrico, kjer prehaja glavni greben na Štajersko.

Ojstrica (2350 *m*) je pravi ogelni stolp Kamniških planin in je podobna vitkemu obelisku. Od Ojstrice se cepi panoga, ki drži v južni smeri in spaja Ojstriško planico z visoko planoto, ki se deli na Veliko planino (1555 *m*) in Malo planino (1507 *m*), na kateri je mnogo planšarskih koč. Med Grintavčevo in Ojstričino panogo je po prirodnih znamenitostih znana slikovita Bistriška dolina.

Od Male planine gre deželna meja proti vzhodu blizu do Kranjskega Rebra (1435 *m*). Tu je 1031 *m* visoki prehod Volovljak („Kranjski Rak“), črez katerega drži kolovoz iz Črne doline v štajersko dolino Podvolovljak in v Luče. Od Kranjskega Rebra gre meja na prelaz Črnilec (902 *m*), črez katerega drži okrajna cesta iz Kamnika v Gornji grad na Štajerskem. Od Črnilca teče deželna meja v vzhodni smeri proti Menini planini, ki je zelo širna planota, na kateri so mnogi vrhunci in „doline“. Iz Gorenjega Tuhinja je prehod čez Menino planino v Gornji grad. Razrastleki vzhodne panoge Kamniških planin se nižajo in končujejo ob Motnici.

Alpsko predhribje.

Alpsko predhribje se razprostira med Alpami in Krasom in obsega Škofjeloško gorovje, Idrijsko gorovje, Južno Notranjsko Alpsko predhribje, Polhograjske Dolomite, Brdsko ali Podpeško

gorovje in Dolenjsko gričevje. Južna meja Alpskega predhribja proti Krasu je reka Vipavščica, cesta iz Vipavske doline čez Podvelb in Logatec na Vrhniko, južni rob Ljubljanskega barja do kotlin pri Grosupljem, kjer izvira Krka, nadalje Krka in Sava.

Škofjeloško gorovje se razprostira med Soro (Selščico) in Poljanščico ter sega na zahodu do goriške deželne meje, na vzhodu pa do sovodnji Sore in Poljanščice pri Škofji Loki. Severnosevernozahodno od Trate je 1563 *m* visoki Blegaš; najvišji v tem gorovju pa je ob goriški meji Porezen (1631 *m*), ki je mogočen predhrib Julijskih Alp. Največji podolžnici sta Sorška (Selška) dolina in Poljanska dolina z nekaterimi poprečnicami.

Idrijsko gorovje je v zvezi s Škofjeloškim gorovjem in Polhograjskimi Dolomiti, a na južni strani prehaja v Južno Notranjsko Alpsko predhribje. Razprostira se ob obeh bregovih reke Idrijce in sega na zahodu do goriške meje, na vzhodu do Polhograjskih Dolomitov in na severu do Poljanščice in Podjelovice. Po navpični smeri je podobna Škofjeloškemu gorovju, ima pa širše in bolj ležičave grebene ter ožje in globočje doline. Ob meji se razširja greben v visoko planoto Vojsko, na kateri je Vojsko (1090 *m*), najviša kranjska župnija, in se Kodaljski vrh (1152 *m*) najvišje spenja.

Južno Notranjsko Alpsko predhribje se razprostira južno od gorenje Idrijce, sega na vzhodu malone do ceste, ki drži iz Idrije do Cerkovske vasi pri Gorenjem Logatcu, in na jugu do ceste, ki drži iz Cerkovske vasi čez Podvelb v Vipavo. Od Vipave do goriške meje pa meji to predhribje reka Vipavščica.

Ob goriški meji sega v deželo severnovzhodna proga Trnovskega gozda, ki se ga drži Križnogorska planota. Vzhodno od te planote je Kanjedolska planota in tej na jugu Javorniška višinska skupina, v kateri je po obsežnem razgledu zlasti na krševito Primorje in sinjo morsko gladino Jadranskega morja in na Severnoitalsko nižino znani Javornik ali Medvedov turen (1242 *m*). Višji od Javornika je pa južnojužnovzhodno ležeči Streliški vrh (1265 *m*). Javorniške višinske skupine se drži na vzhodu Javorniška visoka planota.

Polhograjski Dolomiti so vzhodno od Idrijskega gorovja in se raztezajo med Poljanščico, dolenjo Soro in cesto, ki drži iz

Medvod v Ljubljano, Ljubljanskim barjem, Podlipškim potokom in Brebolnico, ki teče pri Gorenji vasi v Poljanščico. Dolomit (grintavec) se razločuje od navadnega apnenca v tem, da mu je primešan magnezni karbonat. Ker lahko preperi, kažejo njegovi grebeni čudne in nenavadne oblike. Severnozahodno od Polhovega Gradca je Pasja ravan (1031 *m*), najvišji vrh v Polhograjskih Dolomitih, in tej na vzhodu piramidi slični Tolstec. Južno od Tolsteca je strma Grmada (900 *m*), najlepši vrh v tej skupini. Blizu Polhovega Gradca je zlasti starinoslovcem in rastlinoslovcem znana Gora sv. Lovrenca (823 *m*), kjer so najprej našli igalko ali kraljevo rožo (Daphne Blagayana). Najvažnejši dolini sta dolini Gradaščice in Šujice.

Brdsko ali Podpeško gorovje se razprostira med Nevljico in Motnico na severu, do štajerske meje na vzhodu, do Save na jugu in Ljubljanske ravnine na zahodu. To gorovje je jako členovito in se cepi na mnogo panog. Znatnejše gore se vzdigujejo ob štajerski meji nad Čemšenikom na Veliki planini (1206 *m*); vzhodno od Vač je Sveta planina s Sveto goro (849 *m*). Razen Savske doline sta važni Radomeljska dolina (od Krašnje do Trojanskega sedla „Črni graben“ imenovana), po kateri drži cesta na Trojansko sedlo (609 *m*), in Drtiška dolina.

Dolenjskemu gričevju prištevamo oni del Dolenjske, ki se razprostira med Savo in Krko in pripada s svojimi gozdnatimi in vinorodnimi griči in gorami, ki se razprostirajo v zahodnovzhodni smeri, predalpskemu okrožju. Od glavnih grebenov, ki imajo zahodnovzhodno smer, ce cepijo kolikor toliko navpične panoge, ki oklepajo razne doline in manjše ravnine. Dolenjsko gričevje obsega 1600 km^2, torej približno šestino Kranjskega. Največ vrhov je 700 do 900 *m* visokih, a le malokdaj nad 1000 *m*. Gore in griči precej enako propadajo na obe strani in imajo le malo strmih obronkov.

Dolenjsko gričevje delimo na tri skupine, in sicer na Litijsko Trebanjsko in Mokronoško.

Litijska skupina je najrazsežnejša in se razpostira med Savo, Mirno, Temenico in cesto, ki drži iz Ljubljane do Višnje gore, v dveh malone vzporednih, večkrat pretrganih glavnih panogah. V severni panogi je Sv. Kum (1219 *m*), najvišji vrh Dolenjskega

gričevja in znan po obsežnem in lepem razgledu zlasti po slovenskih deželah in Hrvaškem. Ob Kumskem robu sta dve cerkvici, in sicer gorenja Sv. Jošta in dolenja večja Sv. Neže. Sv. Kum je v posebnih číslih pri kranjskih in štajerskih Slovencih, ki kaj radi pohajajo na to goro na božjo pot.

Trebanjska skupina se razprostira med Temenico, tekočo v Krko, Novim mestom, Krko in Višnjo goro. Tudi ta skupina ima dve malone vzporedni panogi in mnogo dolinic, rup, jam, razpoklin, špilj in ponikev ter prehaja na planoti, ki se razteza proti Soteski ob Krki, polagoma v Kras.

Mokronoška skupina se razprostira med Mirno, Savo, Krko in Temenico. V tej skupini je več vzporednih panog, ki so v zvezi z navpičnimi stranskimi panogami. V tem delu vidimo tudi že dokaj nepravilne doline, kraške kotline in nepopolno razvite nizke planote. Proti jugovzhodu prehaja Mokronoško gričevje v rodovitno Krško polje, ki se razteza do dolenje Krke in Save.

Gorenjska ali Ljubljanska ravnina.

Gorenjska ravnina je najobsežnejša kranjska ravnina in spada med največje alpske ravnine sploh. V obliki proti vzhodu obrnjene podkve se razprostira med odrastleki Julijskih Alp, Karavank, Kamniških planin, Brdskega gorovja, Dolenjskega gričevja in Kraških višin ob južnem robu Ljubljanskega barja, Polhograjskih Dolomitov in Škofjeloškega gorovja. Nje površje obsega okoli 600 km^2; največja dolžina od severoseverozahoda proti jugojugovzhodu meri 45 km in največja širina 24 km. Srednja višina meri 300 m.

V pradavni dobi je bila vsa Gorenjska ravnina prav veliko jezero, iz katerega so se vzdigovali osameli vrhovi, kakor n. pr. Holmec, Smleški hrib, Šmarna gora, Vranščica, Šišenski hrib in drugi. Voda je končno predrla ovire in odtekla. Najdalje je še ostala voda na Ljubljanskem barju. Vsa Gorenjska ravnina je slična velikanski latvici, napolnjeni z vodo. Voda se kakor velika podzemska reka počasi pomika proti južnemu koncu Gorenjske kotline. Ta izvrstna podtalnica se nahaja 10 do 20 m pod površjem in napaja ljubljanski vodovod.

Po Gorenjski ravnini tekoče reke in potoki imajo v sebi mnogo čiste planinske vode, hkratu pa nosijo z gorá v ravnino velike množice proda in gramoza. Iz vseh delov Gorenjske ravnine molé povečjem osameli griči in kope, ki imajo po 300 *m* odnosne višine.

Vsa ravnina se deli po nekaterih osamelih, povečjem gozdnatih gričih in gorah na tri kolikor toliko različne dele, ki se dotikajo ob Šmarni gori in Vranščici. Ti deli so: Kranjska ravnina, Ljubljansko polje in Ljubljansko barje.

Kranjska ravnina se razprostira med Preddvorom ob Kokri in Škofjo Loko, obsega 270 km^2 in ima 360 *m* srednje višine. Na severu sega do znožja Karavank in Kamniških planin, na vzhodu do Brdskega gorovja, na jugu do Šmarne gore in Vranščice. Vzhodni del te ravnine se imenuje Mengiško polje in ima ob skrajnjem vzhodu griča Holmec (394 *m*) in Krtino (365 *m*). Kranjska ravnina pada od severozahoda in severa proti jugovzhodu in jugu in od zahoda proti vzhodu. Ob mejah je bolj obljudena in ima več vasi nego v notranjščini, kjer je več gozdov, poljá in travnikov.

Ljubljansko polje se razteza od Medvod do Dola ob Savi in od Ljubljane do Mengiša, meri 130 km^2 in ima 290 *m* srednje višine. Nagnjeno je od zahoda proti vzhodu. Na tem polju se vzdigujejo osamele gore in posamezni griči: Šmarna gora (675 *m*), Vranščica ali Rašica (641 *m*), Šišenski hrib (427 *m*), Ljubljanski grad (364 *m*) in vzhodno od Črnuč Soteski hrib (405 *m*). Najzanimivejša in po krasnem razgledu znana je Šmarna gora (675 *m*), ki se brez predhribja osamela vzdiguje tik Save v obliki dvojnate piramide.

Ljubljansko barje se razprostira južnozahodno od Ljubljane do Vrhnike in Borovnice, na jugu do Iga in čez Pijavo Gorico ter meri 195 km^2. Okrog Ljubljanskega barja so višji in nižji hribi, ki so povečjem do vrha obrastli z gozdovi in segajo na več krajih precej daleč v barje. Barje je nekaj metrov nižje od Ljubljanskega polja. Tla so jako različna od tal Ljubljanskega polja; črno prst nadomestuje tu skoraj 20 *m* debela šotna plast, ki je, prav obdelovana, izvrstno orno polje. Ta plast daje kot gorivo znano šoto. Iz barja kipi več nizkih gričev podobnih otokom sredi morja.

Barje ali blato (mahovje), so s pooglenimi rastlinskimi ostanki pomešana mehka in močvirnata tla. Na Ljubljanskem barju je bilo nekdaj jezero, ki na nižje ležečih krajih ni moglo odtekati. Na takih močvirnatih krajih so rastline preperele in pooglenele in tako je nastala šotna plast, pod katero je 8 do 9 *m* debela plast brne in pod to približno 6 *m* debela plast gline. Pod glino je plast drobnega peska, potem so zopet glina, pesek in glina. Spodnje glinene plasti branijo izpodnebni moči podse in ovirajo tako osuševanje tal. Na Ljubljanskem barju narežejo na leto okoli 150.000 metrskih stotov šote.

Kras.

Po svojih podzemskih čudih sloveči Kras ločijo od Alpskega predhribja reka Vipavščica, cesta iz Vipavske doline čez Podvelb in Logatec na Vrhniko, južni rob Ljubljanskega barja do izvira Krke pri Grosupljem, nadalje Krka in Sava. Kranjski Kras obsega večji del Notranjskega in nad polovico Dolenjskega ter se razteza od severozahoda proti jugovzhodu.

Kras je pusta, iz apnenca sestavljena 200 do 500 *m* visoka planota, ki je pretrgana po nizkih, valovitih in malone vzporednih gričih in gorah. Po dolinah je apnenec v zvezi s peščencem in laporjem, ki pospešujeta rastlinstvo. Na Krasu je obilo ponikev, lijaku podobnih rup, kadunj ali dolov, podolgovatih polj, globokih koliševk (udrtin), prirodnih predorov in mostov. Nadalje ga značijo mnoge suhe jame, okapnice, ledenice, ponikalnice in občasne jezerske kotline. Kraške reke so večinoma ponikalnice, ki se izgubljajo v ponikvah. Na kranjskem Krasu so značilni kraški pojavi nekoliko zakriti po obilnem gozdnem rastlinstvu.

Kraški doli, kadunje ali rupe so manjše in le približno 8 *m* globoke, lijaste udrtine, ki imajo podolgast ali okrogel rob. Takih dolov je posebno mnogo severno od Postojne in zahodno od Planine na Notranjskem. Večina dolov (dolin) ima na dnu rdečkasto železnato ilovico, takozvano „terra rossa“, ki tvori rodovitna tla. Taki doli so ograjeni s kamenjem, se obdelujejo in imenujejo „ograde“. Včasih so doli napolnjeni z vodo in se imenujejo „lokva ali kal“.

Polja imajo podolgasto obliko in se razprostirajo navadno v smeri bližnjega pogorja. Podobna so velikemu čolnu in mnogo večja od dolov; najmanjša imajo 2 do 10, največja do 300 km^2. Ponekod je naplavljena rodovitna prst, drugod pa rdeča prst in

celó šota. Nekatera polja so jako rodovita, posebno ona, ki ne trpe po povodnji. Na Notranjskem so najznamenitejša Planinsko, Cerkniško, Loško in Postojnsko polje, na Dolenjskem Ribniško polje.

Široke in globoke doline s strmin robom se tudi zovejo „koliševke," n. pr. Mala Koliševka tik ceste, ki drži iz Planine v Postojno, in Velika Koliševka ne daleč od Malograjske jame. Brezdna so ozke in jako globoke udrtine, ki so podobne rovom. Teh je mnogo.

Atmosferska voda prodira v luknjičava kraška tla. Vsled menjajoče se topline in razkrajanja apnenca po ogljikovi kislini vdirajoče vode nastajajo razpokline in žlebi, skozi katere curlja voda v globino. Tako nastajajo lijaste votline in se razširjajo polagoma v prostorne predore in velike votline. Po mnogih takih podzemskih predorih teče voda.

Koder so kredni apnenci v zvezi s peščencem in laporjem, izvirajo tudi studenci, ki so včasih dokaj močni in tvorijo v zaprtih dolinah začasna, periodična ali presihajoča jezera. Vodne razmere po kraških „poljih" se mnogokrat izpreminjajo. Posebno jeseni zelo naraščajo skozi polja tekoči potoki, ki morejo le deloma odtekati skozi luknje (požiralnike) v podzemske votline. Voda zastaja torej v poljih in izginja le polagoma ob suši; tako nastajajo presihajoča jezera. Najvažnejše kraško jezero je Cerkniško jezero, ki ima pomladi malo vode, poleti včasih malone popolnoma usahne, ob jesenskem deževju po dotokih zopet narašča in večkrat preplavlja okolico.

Ponekod ponicujejo studenci v ponikvah (ponikalnice) ter pritekajo drugod zopet na dan (n. pr. Pivka, Unica). Včasih pa ostajajo pod zemskim površjem (n. pr. ponikalnice v Suhi Krajini na Dolenjskem, ki imajo neznan odtok.)

Kranjski Kras delimo na dva različna dela: Zahodni ali Notranjski Kras in Vzhodni ali Dolenjski Kras, in ta dva zopet na več planot. Notranjski Kras loči od Dolenjskega Krasa v Ljubljanico tekoča Iška in črta, ki si jo mislimo od izvira Iške proti jugu do Prezida na Hrvaškem.

Notranjski Kras.

Notranjski Kras tvori obširno pobočje, ki se razprostira od reke Vipavščice in ceste od Podvelba do Logatca v južnovzhodni smeri

do Kranjskega Snežnika. Notranjski Kras ima 1138 *m* srednje višine visok greben, ki mu pa ni ostro izražen, temuč je sestavljen iz manjših in večjih planot, na katerih se vzdigujejo posamezne kope in samotna slemena. Severni deli Notranjskege Krasa imajo obilno gozdno rastlinststvo, južni deli so pa precej goli.

Notranjski Kras se da deliti na osem skupin. Te so: 1. Hrušica med cesto, ki drži iz Podvelba v Logatec, in Nanosico. 2. Gabrško pogorje med Reko, Pivko in Nanosico. 3. Pivška planota, južnovzhodno od Hrušice; 4. Javorniki z obširno skalovino Kranjskega Snežnika med Pivko, Reko in Obrhom do istrske in hrvaške meje; 5. Reško gričevje med Reko in istrsko mejo; 6. Bloško gorovje, vzhodno od Cerkniške kotline; 7. Logaška planota, vzhodno od Idrijskega gorovja in Hrušice do Borovniščice, in 8. Rakitniška planota med Borovniščico in Iško.

Hrušica, ki jo veže Križnogorska planota s Trnovskim gozdom, je povečjem gozdnata, vendar pa jako razdejana planota z mnogimi kopami in semtertja se raztezajočimi grebeni, ki so večinoma le nekaj metrov višji od planote. Nadalje ima obilo udrtin, kadunj in jam, zlasti nad Predjamskim skalnim gradom (507 *m*), kjer se istinito vrsti jama za jamo. Tudi ima mnogo podzemskih voda in ponikalnic. Na Nanoški planoti se vzdigujejo po krasnem razgledu znani Nanos (1300 *m*), a nekaj višji je vzhodno od tega kipeči Suhi vrh (1315 *m*).

Med levim bregom Vipavščice in goriško mejo se razteza vzhodni del Tržaškega Krasa, ki nad Senožečami globočje sega na Kranjsko. Med Nanosico, Pivko in Reko je ob goriški meji južnovzhodno in južno od Senožeč Gabrško pogorje, v katerem je najvišja Vremščica (1027 *m*).

Južnovzhodno od Hrušice je ob Pivki razdeljena in do Cerkniškega jezera sezajoča Pivška planota, ki ima mnogo rup, brezden in suhih jam in se najvišje spenja v Cerkniškem Javorniku (1270 *m*).

Javorniki z obširno skalovino Kranjskega Snežnika se razprostirajo v južnovzhodni smeri med Pivko, Reko in Obrhom do istrske in hrvaške meje in obsegajo tudi 470 do 790 *m* visoko planoto Kranjskega Snežnika. Nad to planoto se vzdiguje tukaj goli, tukaj travnati stožčasti Snežnik (1796 *m*), najvišji vrh

Kranjskega Krasa, ki slovi po bogatem planinskem rastlinstvu in razsežnem razgledu. Mogočen krožek krasnih gorskih slik obdaje valovita tla skalnega in gozdnatega Krasa, ležeča ob Snežnikovem vznožju. Z vrha vidiš Savinske Alpe, Karavanke, Julijske Alpe in večji del Krasa in Reški zaliv. Zlasti razsežen je razgled od Beneških planin do Bosenskih gora.

Reško gričevje je malo obsežno in obsega najbolj južnozahodni del Kranjskega med Reko in istrsko mejo. To gričevje se razteza vzporedno z istrsko Čičarijo. Najvišji vrh je na Dolgem brdu (661 *m*).

Bloško gorovje se imenuje po selu Blokah, ki je ob razvodju med Dolenjskim in Notranjskim. To gorovje se razprostira vzhodno od Cerkniške kotline do Ribniške planote na vzhodu in na jugu do Loške planote ter sega na jugozahodu do Javornikov. Najvišja gora je Bloščak (1061 *m*), južnovzhodno od Blok.

Logaška planota se razteza od Idrijskega gorovja in Hrušice do Borovniščice, ki se izliva v Ljubljanico. Severni rob te planote prepada proti Ljubljanskemu barju in se končuje ob izvirih Ljubljanice. Najvišji je Ljubljanski vrh (843 *m*). Iz Borovnice drži prehod črez Pokojišče v Begunje in Cerknico.

Rakitniška planota se razprostira vzhodno od Logaške planote, od katere jo loči Borovniščica, sega na vzhodu do Iške in na severu do Ljubljanskega barja. Na tej planoti je najvišji vrh Krim (1106 *m*), ki je mejnik med Notranjskim, Gorenjskim in Dolenjskim. Krim s sosednjim svetom, razprostirajočim se proti Vrhniki, tvori Predkras, ki kaže najprej tistim, ki potujejo iz Ljubljane proti jugu, kraške posebnosti.

Notranjske kraške jame, votline, ledenice, doline in brezdna:

Kranjski Kras dičijo poleg drugih posebnosti mnoge podzemske jame in votline, ki vabijo „v spodnji svet svoja čuda zret'". Najimenitnejše in bolj znane jame so: Postojnska jama je svetovnoznana in spada med največastnejše in najzanimivejše evropske okapnice. Jama je bila znana že v srednjem veku, leta 1884. so uvedli v jami električno razsvetljavo. Občinstvu odprta jama je 4·2 *km* dolga in ima v Ferdinandovi jami 2·3 *km* dolgo ozkotirno železnico, po kateri prepeljujejo majhne vozove. V jami

se divimo raznovrstnim hodnikom, pokritim z belimi kapniki, dvoranam, mnogoštevilnim stebrom, gričem in dolinam. Blizu vhoda je „velika dvorana“, nad 28 *m* visoka in nad 45 *m* široka. Po globoki strugi šumi Pivka, ki teče v obliki črke *S* in se potem izgublja v skalnih votlinah. Znamenita je prostorna „plesna dvorana“, velikanski vtisk napravljata Kalvarija in Belvedere z mnogoštevilnimi visokimi stalaktiti in stalagmiti. Krasen je pogled v Tartar pod Belvederom, gledalca očara pa tudi blizu 3 *m* dolgo „zagrinjalo“.

V postojnski okolici so še marsikatere druge jame bogate raznih kapnin in nekatere so tudi zvezane s slovečo Postojnsko jamo. Zlasti Nova jama dela čaroben vtisk, a še ni občinstvu otvorjena. Magdalenska jama ali Črna jama je približno 5 *km* severno od Postojnske jame in ima jezerca in tolmune, v katerih so najprej našli čudno človeško ribico (proteus anguineus). Pivka jama je severno od Magdalenske jame. Dolga je blizu 3 *km* in je pravzaprav vodna duplina, po kateri teče Pivka. Otoška jama ni daleč od Postojnske jame blizu vasi Velikega otoka in slovi po snežnobelih kapnikih. Malograjska (Planinska) jama je pri Malem gradu blizu Gorenje Planine in je največja izmed vseh kranjskih vodnih jam.

Rakovska dolina pri Rakeku slovi zaradi dveh prirodnih mostov in zaradi Škocjanskih jam. Prvi prirodni most je velik skalnat obok, ki čezenj drži cesta, in vrhu njega so razvaline kapelice sv. Kancijana. Drugi most je skalnat lok, ki čezenj tudi drži cesta, a teče pod njim Rak.

Predjamske votline so pri vasi Predjami, severnovzahodno od Postojne, in se prištevajo kapniškim jamam. Predjamski grad stoji v taki jami. Posebnost Predjamskih votlin je razvrstitev prehodov v treh nadstropjih. Pod Nanosom je Vipavska jama, ki so jo predrli pred nekaj leti, da obvarujejo Vipavo preplavljenja. Mnogo jam je tudi v Planinski in Cerkniški dolini.

V Loški dolini je poleg drugih jam sloveča Križna jama pri Starem trgu blizu Loža. Ta jama spada med večje kranjske jame. V njej se nahajajo v ilovici, ki jo pokriva kapniška plast, dobro ohranjeni okostnjaki medveda brlogarja.

Na Notranjskem je tudi nekaj „ledenic“, in sicer blizu Postojne, ob severnem robu Planinske doline, na Hrušici in Nanosu.

Dolenjski Kras.

Dolenjski Kras loči od Notranskega Krasa na zahodu potok Iška in približno črta, ki si jo mislimo od izvira potoka Iške proti jugu do Prezida na Hrvaškem. Na severozahodu meji ob Ljubljansko barje, na severu ob Krko in sega na jugovzhodu čez Kolpo na Hrvaško. Dolenjski Kras je precej dobro obdelan. Dasi ni dovolj vode, so vendar po planotah in širokih grebenih obsežni gozdi.

Dolenjski Kras delimo na devet posebnih delov. Ti so: 1. Turjaške gore med Iško in državno cesto od Škofljice do Višnje gore; 2. Dobrepoljska kotlina južnovzhodno od Turjaških gor. 3. Ribniška planota južno od Dobrepoljske kotline; 4. Tisovska planota med Dobrepoljsko kotlino in Krko; 5. Suho Goteniško polje vzhodno od Čabranke; 6. Kočevska planota vzhodno od Suhega Goteniškega polja; 7. Rog severnovzhodno od Kočevske kotline; 8. Črnomaljsko in Metliško gričevje južnovzhodno od Roga in 9. Gorjanci med Krko in hrvaško mejo.

Turjaške gore se raztezajo na jugu in jugovzhodu Ljubljanskega barja ter segajo na zahodu do potoka Iške, na jugozahodu do Bloškega gorovja, na jugu do Ribniške planote in na jugovzhodu do Dobrepoljske kotline; na vzhodu in severovzhodu pa jih meji državna cesta od Višnjegore do Škofljice. Najvišji vrh v Turjaških gorah je Mokrec (1056 *m*), severnozahodno od Turjaka.

Na Golem (652 *m*) se včasih opazuje z barvo obrobljena (barvorobna) meglena podoba ali glorija, ki kaže opazovalcu njegovo senco sredi širokega, svetlega kolobarja v prizmastih barvah. Ta redki prirodni pojav opazuješ na Golem ob jasnem nebu pozno jeseni, pozimi in proti pomladi zjutraj po solnčnem vzhodu.

Z barvo obrobljene meglene podobe so čuden pojav sence. Na vrhovih nekaterih gora, ob morski obali ali v zrakoplovu se dogaja, da vidi med nizko stoječim solncem in meglo se nahajajoči opazovalec svojo dosti večjo senco obdano od krogov, z barvo obrobljenih. Na Brocknu v Harcu v severni Nemčiji so mnogokrat opazovali ta zračni pojav, ki ga Nemci nazivljejo „Brockengespenst“. Z barvo obrobljeni krogi nastajajo vsled lomljenja svetlobe ob megleni plasti, kjer se nahaja opazovalec.

Na vzhodu Turjaških gor je Grosupeljska kotlina in južno od te Kopanjsko-račenska kotlina. Južno od Račenske doline je neobljudena krnica Police.

Dobrepoljska kotlina je južno od Račenske doline. Razteza se od severozahoda proti jugovzhodu med Grmadskim pogorjem in Tisovsko planoto in sega na jugu do Ribniške planote. Najvišji vrh je Tisovec (944 *m*). V tej kotlini ni nobenega potoka, vendar je ob deževju preplavljena, ker prihaja voda iz podzemskih jam, v katerih zopet ponicuje.

Ribniška planota se razprostira južno od Dobrepoljske kotline med južnim delom Velikolaške doline in Ribniško dolino na zahodu, sega pa na vzhodu do pogorja, ki se razteza od Sv. Ane (964 *m*) proti jugovzhodu do Črnega vrha; na jugu prehaja v Kočevsko planoto. Ob južnozahodnem robu Ribniške planote je Bela stena (1253 *m*). V tem delu so tudi bajeslovni okameneli Svatje.

Tisovska planota se razprostira med Dobrepoljsko kotlino in Krko ter se imenuje po vasi Tisovcu. Ta planota je dobro obdelana. Najvišja gora je Špičnik (788 *m*). Severno od Debelega hriba je Suha krajina v ožjem pomenu.

Suho Goteniško polje se razteza med Čabranko in Kočevsko planoto in se vzdiguje najviše v Goteniškem Snežniku (1291 *m*), ki je najvišji vrh na Dolenjskem sploh. Suho Goteniško polje ima tudi nekaj ledenih jam.

Kočevska planota se razprostira vzhodno od Suhega Goteniškega polja in sega s Kočevsko kotlino do Roga na vzhodu. Na severu je v zvezi z Ribniško planoto in na jugu se razteza do Kolpe. V južnovzhodni smeri se razprostira Friedrichsteinski gozd, ki je pravi pragozd in ima najvišji vrh Eisbühel (1075 *m*). V tem gozdu je več podzemskih jam, izmed katerih slovita zlasti Friedrichsteinska ledena jama in bližnja Treh bratov jama. Velika je Frančiškova jama blizu Kočevja in znana tudi kapniška jama pri Koblarjih (Koflern).

Rog (Hornwald) se razprostira severnovzhodno od Kočevske kotline in sega s svojimi razrastleki proti severu do Krke, proti jugovzhodu pa do Črnomaljskega gričevja, od katerega ga loči v Krko tekoča Črmošnjica. V Rogu je mnogo rjavega premoga.

Najvišji vrh je 1100 *m* visoki Rog. Izmed jam je znamenita Ledeniška jama blizu vasi Kunic.

Črnomaljsko in Metliško gričevje obsega vso pokrajino med Črmošnjico, Krko od Soteske do Novega mesta, južnozahodnim koncem Gorjancev in Kolpo na vzhodu in jugu. Maloštevilne doline ločijo večinoma nizki griči, ki se dvigujejo jedva nad 200 *m* nad ravnino. V tem gričevju so tla najvišja v severnem delu (Peščenik 842 *m*). Tla vise proti Kolpi, ob kateri se razteza Črnomaljsko-metliška nižina, ki sega čez to reko na Hrvaško.

Gorjanci se razprostirajo kot mejno pogorje od jugozahoda proti severovzhodu ob kranjsko-hrvaški meji med dolenjo Krko, Savo in Kolpo v približni dolžini 30 *km*. Nazivljejo se tudi „Uskoki“, po krščanskih uskokih (beguncih), ki so vsled krvoločnosti Turkov pobegnili iz turških dežel v te kraje. Gorjanci se vzdigujejo veličastno brez predhribja neposredno nad 130 *m* visokim Krškim poljem in na to stran strmo propadajo, na hrvaški strani pa položnejši. Najvišja gora je Gorjanec, na katerem ima Sv. Jera 1181 *m* višine. Tu so razvaline dveh cerkvic, in sicer so na kranjski strani razvaline rimskokatoliške cerkve Sv. Jere, na hrvaški strani pa je v razvalinah grškokatoliška cerkvica Sv. Ilije. Turki so bajé porušili omenjeni cerkvici. Proti Savi in Krki se mogočni Gorjanci znižujejo. Čez Gorjance drži umetno izdelana cesta v mnogih zavinkih iz Novega mesta v Metliko in Črnomelj.

Vodne razmere.

Kranjsko vodovje pripada Črnemu morju in Jadranskemu morju, in sicer se izliva približno 90% kranjskega vodovja v Dunav po Savi in neznaten del tudi po Dravi. Le majhen del Kranjske visi proti Jadranskemu morju, v katero teče samo 10% kranjskih vodá. Gorenjske reke imajo obilo vode in so v pravem pomenu „bistrice“. Notranjsko in Dolenjsko imata mnogo ponikalnic, ki teko v ponikve. Dežela ima tudi razmerno veliko število jezer, več manjših prekopov, veliko močvirje, malo ribnjakov in rudninskih vrelcev in nekaj toplic.

Razvodje med Črnim morjem in Jadranskim morjem na Kranjskem se ne da natanko določiti zaradi mnogih ponikalnic,

katerih odtok nam doslej še ni znan. Vobče drži razvodje po kranjsko-goriškem mejnem grebenu Julijskih Alp in dalje ob goriški meji do Javorjevega dola severno od Idrije. Odtod gre razvodje proti jugu do Jeličinega vrha vzhodno od Idrije in dalje južnovzhodno čez Godovič in Hrušico do Razdrtega in čez Št. Peter do Kranjskega Snežnika.

I. Pomorje Črnega morja.

A. Savsko porečje.

Sava je glavna kranjska reka, zakaj nje porečje je največje (8907 km^2). Sava nastaja iz dveh izvirnih rek, iz Save Dolinke in Save Bohinjke, ki se združujeta pri Žagi (410 *m*) blizu Radovljice.

Sava Dolinka, imenovana tudi samo Dolinka, izvira izpod Ponce v Planici. Nje pravi vir se imenuje Nadiža ter je 1203 *m* visoko. Po kratkem teku se izgublja v produ, privira v Podkorenskih ribnjakih zopet na dan in teče v južnovzhodni smeri po lepi podolžnici „Dolini“. Nje dotoki ob levem bregu so le majhni in kratki. Ob desnem bregu pa se izlivajo v njo: Velika Pišnica (Peščenica) z Malo Pišnico pri Kranjski gori, Bistrica, ki teče po divjeromantičnih Vratih blizu krasnega slapa Peričnika, pri Mojstrani Radovina, ki izvira v Spodnji Krmi in teče po slovečem Vintgarju ter tvori krasni slap Šum.

Sava Bohinjka, imenovana tudi le Bohinjka, izvira pod Komarčo na Ogradniški planoti in tvori veličasten, 60 *m* visok slap Savico. Savica teče v Bohinjsko jezero in iz njega prihaja Jezernica, ki se v bližini steka z Mostnico. Združena potoka se imenujeta šele Sava Bohinjka. Izmed dotokov je najvažnejša Bohinjska Bistrica z lepim slapom.

Sava teče od Radovljice do Ježice v južnovzhodni smeri in odtod vobče proti vzhodu do štajerske meje. Pri Podnartu se izliva vanjo ob desnem bregu Lipnica in južnovzhodno Nemiljščica, ob levem bregu pa Tržiška Bistrica, ki izvira ob pobočju Košute ter ima več slapov, med katerimi je najlepši slap pri Dolžanovem mostu v Bistriških tesneh. Pri Kranju priteka Kokra (s Kokrico), ki izvira na Koroškem pod Jezerskim vrhom, teče po lepi Kokrski dolini in ima pred izlivom prav globoko strugo. Pri Medvodah se izliva vanjo Sora, ki se spaja iz Sore (Selščice) in

Poljanščice pri Škofji Loki. Odtod dalje teče Sora na jugu Sorškega polja do izliva v Savo.

Ljubljanica nastaja iz dveh izvirnih potokov, iz Prezidskega potoka in Pivke. Nedaleč od južne kranjsko-hrvaške meje izvira Prezidski potok, ki ponicuje po 2 *km* dolgem teku in prihaja na dan blizu Vrha z imenom Obrh. Obrh teče po Loškem polju do Dan, kjer ponicuje. Nedaleč od Laz privira Jezerski potok, ki teče po Cerkniškem polju in skozi Cerkniško jezero do jame Karlovice, kjer ponicuje. Pri Brlogu privira izpod velikih skal Rak, ki teče po Rakovski dolini do prirodnega mosta pri Sv. Kancijanu, kjer ponicuje in teče skozi Veliko Koliševko. V Planinsko polje prihaja odtok Cerkniškega jezera po Mlinski dolini in iz Malograjske (Planinske) jame, v kateri sta dva rokava. Po vzhodnem rokavu teče Rak, po zahodnem rokavu pa Pivka.

Pivka izvira na zahodni strani Kranjskega Snežnika pod Devinom (1145 *m*) in ponicuje dvakrat do Zagorja, kjer zopet privira na dan. Blizu Drškovc zopet ponicuje in se po kratkem podzemskem teku zopet prikaže. Pred Postojno dobiva pritok Nanoščico. Pivka se končno izgublja pri Velikem Otoku v Postojnsko jamo, teče 7 *km* pod zemljo in prihaja skozi Malograjsko (Planinsko) jamo v Planinsko polje. Po Planinskem polju teče Unica vsled neznatnega strmca zelo zavito nad 18 *km* in se izgublja Pod stenami nedaleč od Jakovice.

Pri Vrhniki izvira Ljubljanica iz devetero večjih vrelcev, ki se zbirajo v Malo Ljubljanico in Veliko Ljubljanico. Ljubljanica teče po Ljubljanskem barju 22 *km* daleč z majhnim strmcem in dalje skozi Ljubljano, tvori pri Fužinah veličastne slapove in se izliva nasproti Dolu v Savo. Ob desnem bregu ima pritoke Bistro, Borovniščico, Iško in Iščico, ob levem bregu pa Podlipški potok in Gradaščico (s Šujico).

Kamniška Bistrica izvira v Črnem vrhu v Kamniških planinah, teče skozi divjeromantično Predoslje pod prirodnim mostom in po Bistriški dolini ter se izliva blizu Dola v Savo. Ob levem bregu dobiva Nevljico in Radomljo (z Drtijščico), ob desnem bregu pa Pešato. Pri Litiji se izteka v Savo Litijska Reka, pri Zagorju pa Medija.

Pri Trbovljah prehaja Sava v južnovzhodno smer in meji 64 *km* daleč Kranjsko in Štajersko. Pri Radečah se izliva Sopotka

(Zapotka), pri Boštanju Mirna (z Bistrico in Grahovico), ki teče zaradi majhnega strmca v mnogih ključih po lepi Mirenski in Mokronoški dolini.

Krka izvira v kotlini pri Grosupljem. Tu sta potoka Bičje in Stari Breg, ki se združujeta v Dobravo. Ta teče po Kopanjsko-račinski kotlini in po kratkem teku ponicuje.

Raščica (Kopanjica) priteka severnovzhodno od Sodražice in ponicuje pri Ponikvah. Pri Mali Račini privira izpod zemlje Račina, ki po kratkem teku ponicuje in ki priteka pri Krki kot precej močna Krka. Krka teče v južnovzhodni smeri do Soteske, odtod v severnovzhodni smeri in končno proti vzhodu po rodovitnem Krškem polju in se izliva v Savo blizu Krške vasi. Ob levem bregu ji pritekajo Višnjica (Čatežica), Temenica, ki ponicuje dvakrat in se izliva vanjo kot Prečina južnovzhodno od Novega mesta, ter Radovlja. Ob desnem bregu ji pritekata Črmošnjica blizu Soteske in Težka voda pri Novem mestu.

Po izlivu Krke se cepi Sava na več panog, zapušča po izlivu Sotle štajersko mejo in teče še 5 *km* ob kranjsko-hrvaški meji do izliva Breganice (137 *m*). V Savsko porečje spada tudi Kolpa, ki ima povirje in izliv na Hrvaškem in je najdaljši kranjski savski dotok. Kolpa teče ob kranjsko-hrvaški meji od Osilnice do izliva Kamenice vzhodno od Božjakovega, 104 *km* daleč. Kolpa je precej plitva in tvori mnogo ovinkov, zaraditega ni plovna. V Kolpo se iztekajo mejni pritok Čabranka, blizu Metlike Lahinja, južno od Metlike Sušica in mejni pritok Kamenica.

B. Ponikalnice z neznanim odtokom.

Izmed kranjskih voda smo spoznali več ponikalnic, ki pripadajo Savskemu porečju in imajo očiten odtok. Na Kranjskem pa je še mnogo ponikalnic, ki nam njih odtok doslej še ni znan. Vendar pa prištevamo z veliko verjetnostjo malone vse te ponikalnice Savskemu porečju. Te ponikalnice se odtakajo bržkone pod zemljo v Kolpo. Take ponikalnice so zlasti v Suhi krajini, v Ribniški in Kočevski kotlini.

V Ribniški kotlini so važnejše ponikalnice: Bistrica, Ribnica, Rakitnica in Sajavec. Glavna reka Kočevske kotline je

Črni potok (Rinse), ki izvira pri Slovenski vasi in teče v velikem loku okoli mesta Kočevja, kjer se izgublja.

C. Dravsko porečje.

Dravskemu porečju pripada na Kranjskem 62 km^2. Glavno razvodje med Savo in Dravo tvorijo Karavanke in Rateško razvodje (med Ratečami in Fužinami). Pri Rateškem razvodju imamo primer viličenja (bifurkacije). Zahodno od Rateč priteka pri železnici Travišče. V ravnini se deli ta potok na dva dela, in sicer teče prvi del v Beli potok (Dravsko porečje), drugi del pa se izgublja v kamenju in odtaka v Savo. Iz Dolenjega Klanškega jezera se odtaka Klanški potok, ki se izliva v Črni potok. Črni potok prihaja izpod Kepe in se izliva v Beli potok, ki teče na Koroškem v Zilico.

II. Pomorje Jadranskega morja.

Pomorju Jadranskega morja pripada približno 10% kranjskih vodá, in sicer kranjski del Soškega porečja, to so Idrijca in Vipavščica z dotoki, in ponikalnica Reka.

Idrijca izvira v Razorih pod Vojskim in teče izprva v južnovzhodni smeri do izliva Belice. Po izlivu Belice teče nekoliko v vzhodni smeri, potem v severni smeri in dobiva ob levem bregu pri Spodnji Idriji Kanomljo. Nedaleč od Plestovice prehaja na Goriško in se izliva pri Sv. Luciji v Sočo.

Vipavščica privira v trgu Vipavi v višini 104 *m* in je najniže tekoča kranjska reka. Vipavščica teče proti severozahodu in ima ob desnem bregu pritok Mali Močilnik, ob levem bregu pa Veliki Močilnik. Od Novakovega teče proti zahodu in prehaja pri Uhanju (86 *m*), kjer je najnižja točka naše dežele, najprej z levim bregom in nekoliko zahodno šele z desnim bregom na Goriško ter se izliva južnozahodno od Gorice v Sočo.

Reka izvira kot gorski potočič v Istri in priteka na Kranjsko blizu Trpčan kot majhen potok. Reka teče od jugovzhoda proti severozahodu po dolgi koritasti dolini in sprejemlje mnogo manjših potokov. Ob levem bregu ji priteka Mola blizu Ilirske Bistrice, ob desnem bregu pa Bistrica. Ob levem bregu še dobiva Prehot in Sišeno, ob desnem pa Sušico. Nedaleč od kranjske meje po-

nicuje v Škocijanskih jamah na Goriškem ter priteka šele blizu Devina zopet iz sedmero lukenj ter se izliva po kratkem teku kot Timava v morje.

Prekopi.

Na Kranjskem imamo več manjših prekopov, ki so jih napravili zaradi osuševanja velikega Ljubljanskega barja. Dolžina prekopov presega gotovo 200 kilometrov. Najvažnejši izmed prekopov je 2 *km* dolgi Gruberjev prekop, ki se cepi od Ljubljanice nekoliko južno od Ljubljane in se blizu Stepanje vasi zopet spaja z Ljubljanico. Tudi Mali Graben, ki se iztaka blizu početka Gruberjevega prekopa v Ljubljanico, je prekopana panoga Gradaščice. Za osuševanje barja blizu Brezovice je važen prekop Cornovec.

Jezera.

Na Kranjskem je razmerno mnogo jezer, in sicer so večinoma po planinskem svetu gorska jezera, ki slove po prirodni lepoti svoje okolice. Glede na dotok in odtok vode inamo na Kranjskem studenčna jezera in reška jezera. Studenčno jezero ima odtok brez vidnega dotoka, po reškem jezeru pa teče reka in se na drugi strani zopet odtaka. Na Krasu so obdobna ali presihajoča jezera (n. pr. Cerkniško jezero), in sicer večinoma podzemska jezera. Na Kranjskem je 26 nadzemskih in več podzemskih kraških jezer. Najbolj znana jezera so:

Sedmera Triglavska jezerca južnozahodno od Triglava, ki leže stopnjevito drugo nad drugim v različni nadmorski višini. Najlepše Triglavskih jezerc je Veliko ali Četrto jezero (1855 *m*), ki je 500 *m* dolgo.

Klanški jezeri sta južnovzhodno od Fužin (Bele peči) Mangartu v ozadju ter sta pravi biser Južnih Apnenskih Alp. Dolenje jezero je bolj okroglasto in ločeno po „Rudolfovi skali“ od Gorenjega.

Podkorenski ribnjaki („Podkorensko jezero“) so med Ratečami in Podkorenom. V teh ribnjakih privira zopet na dan Sava Dolinka.

Bohinjsko jezero (6·60 km^2) leži zahodno od Bohinjske Bistrice in je nad 4 *km* dolgo, nad 1 *km* široko in najglobočje do 45 *m*.

Bohinjsko jezero je pravo reško jezero, skozi katero teče in se čisti Savica; spada med lepša alpska jezera.

Blejsko jezero (0·33 *km*²) je zahodno od železniške postaje v Lescah. Temno zeleno jezero ima obliko nepravilnega čveterokotnika in je najglobočje pri 30 *m*. Sredi jezera stoji idilen otok z lepo cerkvico Marije Device. Po svoji okolici spada med najslikovitejše in najkrasnejše avstrijske jezerske pokrajine. Slavni pesnik Prešeren poje o tem kraju:

„Dežela kranjska nima lepš'ga kraja,
kot je z okol'co ta — podoba raja."

Nekaj gorskih jezerc je tudi v Kamniških planinah, v Polhograjskih Dolomitih in južno od Idrije Divje jezero (studenčno jezero).

Cerkniško jezero je največje kranjsko jezero. Dolgo je 10 *km* in poprečno široko 1 do 2 *km*, najširše pa 4·7 *km*. Polno jezero meri 26 *km*², ob mali vodi pa približno 12 *km*². Gladina in razsežnost jezera se zelo izpreminjata. Spomladi ima jezero malo vode, ki se potem vedno bolj zmanjšuje in poleti včasih usahne malone popolnoma. Naraščanje in padanje jezerske gladine povzročajo podzemski prekopi in votline, ki se odpirajo proti Cerkniški kotlini. Te odprtine so bljuvalniki, ki vodo bljujejo in pozneje zopet požirajo, in požiralniki (Velika Karlovica in Mala Karlovica), ki vodo le požirajo. Jezerski dotoki teko vijugasto po jezerskem dnu, ki je nekoliko nagnjeno proti Javorniku.

Navadno je jezerska kotlina že prazna do Sv. Jakoba. Ob suši je kotlina velik travnik. Ako je vsaj do meseca septembra suša, pokose travo in odpeljejo seno domov. Jezero je navadno suho do konca septembra, ako pa le pol dneva dežuje, prihaja voda iz podzemeljskih jam. Ob presihanju Cerkniškega jezera nalove ribiči mnogo rib, lovci pa postrele mnogoštevilno povodnih ptic.

Ribnjaki.

Ribnjaki so vodnjaki, ki so jih izkopali ljudje največ zaradi ribarstva. Na Kranjskem jih je bilo nekdaj mnogo, sedaj pa jih imamo še prav malo. Imajo jih le še nekatere graščine. Največji ribnjaki v deželi so na Igu, znameniti so tudi deželni ribnjaki na Studencu pri Ljubljani.

Močvirja.

Močvirje se imenujejo zelo premočena tla, kjer se voda ne more odtakati. Največje močvirje v širšem pomenu je na Kranjskem Ljubljansko barje (195 km^2), ki se razprostira na mestu nekdanjega jezera. To veliko barje ali blato so začeli osuševati s prekopi za cesarice Marije Terezije. Na Ljubljanskem barju so sedaj le še na treh krajih močvirnata tla, ki obsegajo približno 20 km^2. Izdelan je nov načrt za osuševanje barja, ki so ga že začeli izvrševati.

Na Kranjskem imamo še dvoje drugih, a mnogo manjših barij, in sicer na Ribšici nedaleč od Blejskega jezera. Močvirnata je deloma Krakovščina ob dolenji Krki, a tudi ob Pivki so ponekod močvirnata tla.

Slatine in toplice.

Rudninski vrelci ali slatine se imenujejo vrelci, v katerih je večja množina razkrojenih rudnin. Kranjsko ima le malo in neznatnih rudninskih vrelcev; v tem zaostaja daleč za Koroškim in Štajerskim.

Po toplini vode razločujemo mrzle, mlačne in tople ali gorke vrelce. Mrzli vrelci so tisti, katerih toplina je enaka ali manjša od srednje topline onega kraja, v katerem izvirajo. Mlačni vrelci imajo višjo toplino od srednje letne topline izvirališča. Sem spadajo n. pr. Medijske „toplice“ (26° C) pri Zagorju ob Savi, Lujizina kopel (23° C) na Bledu in Šmarjetske toplice (27° C), severnovzhodno od Novega mesta.

Toplice ali terme se pa imenujejo oni vrelci, ki imajo nad 30° C topline. Take toplice so dolenjske Toplice (33 do 38° C), južnozahodno od Novega mesta, in Čateške toplice (43° C) ob Savi, južnovzhodno od Brežic.

Podnebje, rastlinstvo in živalstvo.

Podnebje Kranjske ni posebno ugodno navzlic južni leži te dežele. Neugodno vplivata nanj visoka leža dežele in gorovje, ki zapira Kranjsko proti toplemu jugu. Neugodno

tudi učinkujejo močni vetrovi, obilna padavina in visoke planine ob mejah. Razdelitev dežele v Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko se prilega obliki tal, podnebnim razmeram in gospodarskemu obdelovanju prebivalstva.

Vobče je kranjsko podnebje bolj ostro, deževno in večkrat viharno ter kaže precejšnjo razliko med poletno in zimsko toplino. Više ležeče Gorenjsko s svojimi gorami in dolinami je planinska pokrajina in ima hladno planinsko podnebje; brdnato Dolenjsko pripada po velikem delu Alpskemu predhribju in ima v vzhodnem delu bolj mehko, v zahodnem pa ostrejše podnebje. Notranjsko pripada Krasu, ki ima sicer še precej gozdov, a čim dalje gremo proti jugu, tem bolj opazujemo po hudi burji in poletni suši označene kraške posebnosti. Notranjsko podnebje je razen Reške in Vipavske doline vobče hladno in ostro.

Megla mnogo vpliva na podnebje, a tudi na zdravje. Največ meglenih dni je jeseni. Velike važnosti za podnebje so padavinske razmere. Najmanj padavine je ob izlivu Krke v Savo (1058 *mm*), največ (3293 *mm*) ob južni strani Kranjskega Snežnika. (V naši državi ima le Kotorski zaliv še več padavine). Največ neviht je poleti in najmanj pozimi. Najčešče nastopajo v južnem delu Kranjskega, kjer tudi najpogosteje pobija toča.

Gorenjsko ima vsled visoke leže nad morsko gladino planinsko podnebje, ki se krajevno zelo menjava, a ni poljedelstvu neugodno. Dolenjsko ima vsled kratke zime in tople jeseni vobče vinarstvu ugodno podnebje, a vlažna pomlad včasih neugodno upliva nanj. Za Gorenjsko (izvzete so visoke doline) in Dolenjsko je posebno važna topla jesen, ki pospešuje setev poznih pridelkov. Notranjsko in majhen del Dolenjskega je povečjem v pasu enakonočnega dežja in ima dolgo poletje, kratko in milo zimo, deževje pomladi in v pozni jeseni. Vsled teh podnebnih razmer se mora poljedelec na Krasu pri gospodarstvu ozirati na poletno sušo in tudi na večkratno burjo.

Jako važni za podnebje so vetrovi. Na Kranjskem prevladujejo po severnovzhodnem in vzhodnem delu zahodniki in vzhodniki, po zahodnem delu sever (gorenjec) in zahodnik, po srednjem in južnem Kranjskem (na Krasu) pa vzhodniki. Južni vetrovi povzročajo jesenski in pomladni dež. Soverovzhodnik ali burja

brije posebno meseca avgusta in decembra, hitro ohlaja zrak in prinaša pozimi obilo snega.

Natoplejši kraji (razen Vipave, ki ima zaradi nizke lege v deželi, zaradi odprtosti na zahod in zaradi bližnjega morja prav laški značaj) so: Krško polje, Črnomaljsko in Metliško gričevje (8—9° R. sred. letne topline). Najmrzlejši kraji so v Triglavskem pogorju, v Karavankah in Kamniških planinah.

Rastlinstvo Kranjske je vsled oblike tal in podnebnih razmer prav raznovrstno. Največji del vojvodine pripada alpinski cvetani, ki pokriva Gorenjsko ter severne dele Notranjskega in Dolenjskega. Nje južno mejo znači približno črta, potegnjena od Vipave do Krškega. Ilirska cvetana je jako razvita v južnih delih Notranjskega Krasa, panonska cvetana pa je v južno-vzhodnem delu naše dežele. Mediteranski cvetani pripadajoče rastline poganjajo splošno le v najjužnejšem delu dežele, zlasti v dolini Reke in v Vipavski dolini.

Alpinska cvetana ima povečjem rastline, ki se nahajajo v srednji Evropi in sploh v Apnenskih Alpah. Endemične rastline (ki se nahajajo le na eni gori ali na enem samem pogorju i. t. d.) so: Širokolistni srpnjak (Falcaria latifolia), belkasti omej (Aconitum albicans), Fröhlichov svišč (Gentiama Fröhlichii), Kranjski jeglič (Primula Carniolica), Kranjska grebenuša (Polygala Carniolica), Fleischmannova pastinaka (Pastinaca Fleischmanni), rogata vijolica (Viola cornuta) in druge.

Ilirska in panonska cvetana se nahajata na južnem Kranjskem, vendar pa tudi ponekod v okolici alpinske cvetane, kakor n. pr. Zoysova vijolica (Viola Zoysii), Blagajev volčin ali igalka (Daphne Blagayana), noriška detelja (Trifolium Noricum) in navadna ploščevica (Peltaria alliacea). Znamenite so tudi razne ilirske, odnosno panonske rastline, ki se pri nas nahajajo le redko in mnogokrat le na enem stanovišču, kakor n. pr. bodeča bilnica (Festuca pungens), Skopolijev repnjak (Arabis Scopoliana), hrvaški zvončič (Hedraeanthus Croaticus) in panonska detelja (Trifolium pannonicum).

Mediteranska cvetana ima poleg bolj razširjenih vrst še nekatere, ki so na majhnih stanoviščih, osamele in ločene od pravega doma. Take rastline so: navadni judeževec (Cercis Siliguastrum), navadna smrdljika (Pistacia Terebinthus), pasji trn (Paliurus australis), ostrolistni beluš (Asparagus acutifolius), bodeči mišji trn (Ruscus aculeatus) in navadna trstenika (Arundo Donax.)

Kranjsko živalstvo pripada po veliki večini srednje-evropskemu živalskemu pasu. Kakor v planinskih deželah so tudi pri nas izmed višjih živali razširjene: divja koza, srna, divja mačka, jazbec, vidra, lisica, razne kune, poljski in planinski zajec, planinski

orel, divji petelin, ruševec, gozdna jerebica, skalni jereb, snežna jerebica, črni močerad i. dr. Znamenit je tudi rjavi medved, ki prebiva od Javornika čez Snežnik do kočevskih gozdov. Tudi volk živi v označenem ozemlju, ris pa le še posamezno v Rogu in v Gorjancih. Na nekaterih krajih rede jelene, katerih ni več najti divjih. Ponekod so izpostavili kozoroge in muflone.

Značilen za Kranjsko je modras, ki se pri nas nahaja češče nego gad. Po kranjskih jamah in votlinah pa je značilno jamarsko živalstvo. Sem spada v prvi vrsti človeška ribica (Proteus anguineus), ki živi v notranjskih in dolenjskih kraških jamah.

Politični opis in prebivalstvo.

Razdelitev dežele.

Kranjska vojvodina je razdeljena v političnem oziru na 11 okrajnih glavarstev in eno mesto (Ljubljana) s svojim zakonom ali štatutom ter ima 359 občin. Okrajni glavarji so podložni c. kr. deželnemu predsedniku v Ljubljani.

Vsako glavarstvo je razdeljeno na več sodnih okrajev, katerih je skupaj 31, in sicer imajo:

Kamnik	2	sod. okr.:	Brdo, Kamnik.
Kranj	3	„ „	Škofja Loka, Kranj in Tržič.
Radovljica	2	„ „	Kranjska gora in Radovljica.
Ljubljanska okolica	2	„ „	Ljubljana in Vrhnika.
Logatec	4	„ „	Idrija, Lož, Cerknica in Logatec.
Postojna	4	„ „	Postojna, Ilirska Bistrica, Senožeče in Vipava.
Litija	2	„ „	Litija in Višnja gora.
Krško	4	„ „	Krško, Kostanjevica, Mokronog in Radeče.
Novo mesto	3	„ „	Novo mesto, Žužemperk in Trebnje.
Črnomelj	2	„ „	Metlika in Črnomelj.
Kočevje	3	„ „	Kočevje, Velike Lašče in Ribnica.

Ustava in uprava.

Podlaga kranjski deželni ustavi je prvič oktobrska diploma z dne 20. oktobra l. 1860., ki so po njej dobile avstrijske

dežele posebne deželne zbore. Zakonodajstvo se poslej izvršuje s sodelovanjem deželnih zborov in državnega zbora. Druga podlaga deželni ustavi je februarski patent z dne 26. februarja l. 1861. S tem zakonom so se omejile in prikrajšale pravice deželnih zborov in sta se določila deželna uprava in deželni volilni red. Decembrski zakoni z dne 21. decembra l. 1867. pa določajo, da spada v področje deželnih zborov vse zakonodajstvo, ki v tem zakonu ni izrečno pridržano državnemu zboru.

V avstrijski državni zbor voli Kranjsko 12 poslancev in ima prav toliko volilnih okrajev, in sicer 11 slovenskih in 1 nemškega (kočevski volilni okraj). Volilno pravico imajo vsi 24 let stari in neomadeževani avstrijski državljani. Volitev je tajna in se vrši po listkih. Dvanajsterih kranjskih državnih poslancev voli izmed sebe v avstrijsko delegacijo enega delegata in enega namestnika.

Kranjski deželni zbor je zastopstvo Kranjske vojvodine in zboruje v Ljubljani. Cesar skliče deželni zbor po enkrat na leto v posvetovanje v deželnih stvareh ter ga sme vsak čas razpustiti in razpisati nove volitve. V deželni zbor voli poslance pet volilnih skupin, in sicer pri občnih volitvah na dobo šestih let. Volitev je tajna in se vrši po listkih. Deželnemu zboru predseduje deželni glavar, ki ga imenuje cesar izmed deželnih poslancev na šest let.

Kranjski deželni zbor ima 50 poslancev, ti so: ljubljanski knezoškof, deset poslancev iz veleposestva, deset poslancev iz mest in trgov, dva poslanca iz trgovske in obrtne zbornice, šestnajst poslancev iz kmetskih občin in 11 poslancev iz splošne volilne skupine. Izmed deželnozborskih poslancev se voli deželni odbor, ki je upravna in izvrševalna oblast deželnega zbora. Načeluje mu deželni glavar. Kranjski deželni odbor ima razen deželnega glavarja še štiri odbornike.

Deželni proračun za leto 1901. je izkazal 3,573.280 K skupne deželne potrebščine, stalnega pokritja deželne potrebščine pa le 813.336 K. Proračunski nedostatek je torej znašal 2,759.944 K. V pokritje tega nedostatka so se določile deželne doklade na neposredne davke, naklade na posredne davke in primerno posojilo.

Deželni grb Kranjski: Na srebrnem ščitu je moder orel, ki ima na prsih polumesec, zložen iz rdečih in zlatih ploščic. Na sredi gorenjega roba je knežji klobuk.

Deželne barve: Bela-modra-rdeča.

Občinski zastop obsega občinski odbor in občinsko predstojništvo, ki opravljata občinsko upravo in občinske posle. Občinski odbor voli izmed svojih članov občinsko predstojništvo, ki mu pripadajo občinski predstojnik (župan) in dva ali več občinskih svetovalcev. Sklepe občinskega odbora izvršuje občinski predstojnik. Malone vsaka občina ima tudi občinskega tajnika in občinskega slugo.

Občinski volilni red določuje, kako je voliti občinski zastop. Voli se na tri leta. Občinski zastopi imajo različno število odbornikov in namestnikov, ki je določeno po zakonu. Nekatere občine imajo po dvanajst občinskih odbornikov, druge pa po več ali manj. Ljubljanski mestni zastop ima 30 občinskih odbornikov, izmed katerih jih vsako leto izstopi deset; za te so potem zopet dopolnilne volitve. Občinske potrebščine se pokrivajo z občinskimi dohodki in občinskimi prikladami.

Ljubljana je mesto s svojim zakonom ali štatutom in kot tako podrejeno občnemu občinskemu zakonu ter ima glede uprave posebne pravice. Občinski zastop upravlja za mesto obenem posle okrajnega glavarstva ter ima zato posebne uradnike ali magistrat. Župana potrjuje cesar.

Okrajnih zastopov, kakor Štajerska, Kranjska nima, pač pa ima okrajne cestne odbore in okrožne zdravstvene zastope.

Glede na **sodstvo** je dežela razdeljena na 31. c. kr. okrajnih sodišč ter ima c. kr. deželno sodišče v Ljubljani in c. kr. okrožno sodišče v Novem mestu.

Pod ljubljansko c. kr. deželno sodišče spadajo c. kr. okrajna sodišča: Ljubljana, Vrhnika, Logatec, Idrija, Lož, Cerknica, Postojna, Ilirska Bistrica, Senožeče, Vipava, Kamnik, Brdo, Škofja Loka, Kranj, Tržič, Radovljica in Kranjska gora.

Pod novomeško c. kr. okrožno sodišče pa spadajo: Novo mesto, Žužemperk, Trebnje, Mokronog, Kostanjevica, Krško, Radeče, Litija, Višnja gora, Velike Lašče, Ribnica, Kočevje, Črnomelj in Metlika.

Sodišče druge instance je c. kr. deželno nadsodišče v Gradcu, ki popravlja vsled vzklica sodbo prve instance le glede kazni. Najvišje sodišče na Dunaju pa sodi o ničnostnih pritožbah in sme izrek o krivdi izpremeniti ali pa prvo sodbo razveljaviti.

Na Kranjskem je bilo 1906. l. 39 odvetnikov in 34 notarjev. V Begunjah na Gorenjskem je c. kr. ženska kaznilnica.

Finančne oblasti in denarstvo. Deželna finančna oblast je c. kr. finančno ravnateljstvo v Ljubljani, ki je neposredno podrejeno ministrstvu za finance na Dunaju. Vrhovno vodstvo finančnega ravnateljstva ima c. kr. deželni predsednik. Finančnemu ravnateljstvu je podrejen c. kr. deželni plačilni urad, ki je glavna blagajnica za državne dohodke in stroške v deželi. Finančna prokuratura vodi pravde in ima sploh sodno zastopstvo glede državnega premoženja in temu enakih zakladov.

Najnižja uprava finančnih reči je ločena za neposredno in posredno obdačbo. Prva instanca za neposredno obdačbo so okrajna glavarstva, Ljubljana pa ima davčno administracijo. Kranjsko ima 31. c. kr. davčnih in sodniških depozitnih uradov. Davčni okraji se strinjajo s sodnimi okraji. Za odmerjanje nekaterih pristojbin je posebna pristojbinska oblast v Ljubljani. V Ljubljani je tudi c. kr. glavni carinski urad.

Leta 1905. se je na Kranjskem vplačalo 1,847.000 kron stvarnih ali realnih davkov in 1,918.000 kron osebnih davkov.

Leta 1906. je bilo na Kranjskem 112 denarnih zavodov (hranilnice in posojilnice). Kranjsko ima okoli 122 milijonov kron vknjiženih dolgov, od katerih je treba na leto plačevati nad 6 milijonov kron obresti (po 5 % računjeno). —

Šolsko nadzorstvo. Krajni šolski svet nadzira ljudske šole (brez vadnic), popolnoma ali deloma vzdrževane z državnimi, deželnimi ali občinskimi pomočki in je sestavljen iz zastopnikov cerkve, šole in občine. Krajnega šolskega sveta dolžnost je, da zastopa šolsko občino v vseh gospodarskih in pravnih rečeh, zlasti pa pri obravnavah o napravljanju in razširjanju šol in zidanju šolskih prostorov. Dolžan je skrbeti, da se izpolnjujejo šolski zakoni in ukazi višjih šolskih oblastev in da je šolstvo primerno urejeno po teh zakonih in ukazih.

Okrajni šolski svet ima višje nadzorstvo nad ljudskimi šolami v dotičnem šolskem okraju. Kranjski šolski okraji se strinjajo s političnimi okraji. Vseh šolskih okrajev je torej 12. Minister za

bogočastje in nauk imenuje okrajne šolske nadzornike, in teh je sedaj osem. Okrajnemu šolskemu svetu predseduje predstojnik političnega okrajnega oblastva.

Deželni šolski svet je najvišje šolsko oblastvo v deželi ter ima 12 članov. Ti so: 1. deželni načelnik ali namestnik kot predsednik; 2. dva odposlanca deželnega odbora; 3. en poročevalec za upravne in gospodarske šolske reči; 4. dva deželna šolska nadzornika; 5. dva katoliška duhovnika; 6. dva člana učiteljskega stanu; 7. en poslanec ljubljanskega občinskega zastopa.

Prebivalstvo.

Po zadnjem ljudskem štetju z dne 31. decembra l. 1900. je imelo Kranjsko 508.348 prebivalcev, od katerih jih torej pride na km^2 51. Prebivalstvo je narastlo od leta 1890. do 1900. le za 9390 ljudi, torej le za 1·9%. Vzrok temu neznatnemu naraščanju prebivalstva v zadnjem desetletju je pač ponajveč obilno izseljevanje vsled slabih gospodarskih razmer.

Glede na spol prebivalstva prevladujejo na Kranjskem ženske (1094 žensk na 1000 moških), moški so bili v večini le v postojnskem glavarstvu. Glede na poklic in opravila ljudi se je bavilo 72% s poljedelstvom in gospodarstvom, in le 28% z drugimi opravili.

Po gostosti prebivalstva gre prvo mesto Ljubljani (1074 na 1 km^2), drugo mesto pa Ljubljanski okolici (77 na 1 km^2). Najmanj obljuden je loški sodni okraj na Notranjskem (le 15 na 1 km^2).

Po veri je kranjsko prebivalstvo skoraj izključno rimsko-katoliške vere. Število drugovernikov presega nekoliko število 1000. Po cerkvenem štetju je bilo početkom l. 1900. na Kranjskem 350 prebivalcev grško-katoliške vere, zlasti v metliškem in kostanjeviškem sodnem okraju, 340 protestantov, 288 pravoslavnih, zlasti v črnomeljskem sodnem okraju, in okoli 100 izraelitov.

Po narodnosti je na Kranjskem 477.800 Slovencev (nad 94%), 29.000 Nemcev, 700 Hrvatov in 350 Lahov. Nad polovico kranjskih Nemcev (blizu 15.000) prebiva v kočevskem okraju, v Ljubljani jih je nad 5000, v novomeškem okraju okoli 3500 in

v radovljiškem okraju nad 1000; drugi pa so raztreseni po raznih okrajih.

Značilne posebnosti ima slovenska vas. Le poglej jo dišečo, širokovejnato, stoletno lipo tamkaj na trati! Kako ljubo razpenja svoje vrhove nad nizkimi, s slamo kritimi, iz lesenih brun zgrajenimi kočami, nad lepo pobeljeno hišico! Pod to senčnato lipo te vabi lesena klop v svoje naročje, zelena trata pa razgrinja cvetoč prt pod tvojimi nogami. Tu je oni najlepši kraj „sredi vasi“.

Tod sredi prijaznega sela se vije bela cesta mimo preprostih poslopij dalje, dalje v dolino in log. Tu jo križa prav poleg vaške lipe druga cesta, ki vodi v temni gozd. In nekoliko bolj ob strani, kjer se razprostirajo pisani travniki, šumi in žubori vaški studenec, valeč svoje valčke proti jugu, tjakaj po sredini vasi. To je oni priljubljeni, nepozabni kraj sredi milega rodnega sela, sredi domače vasi.

Kmetiške hiše so največ lesene in krite s slamo, nimajo dimnika in so zato zelo okajene, tako da imajo bolj slikovito nego prijazno vnanjščino. Kjer ni dimnika, tudi ni pravega ognjišča, in vsled tega morajo vse kuhati v peči. Velika peč zavzema čestokrat četrtino sobe; na njej rado spi pozimi mlado in staro. Okoli nje so narejene latve, na katerih suše po zimi perilo, tudi obleko obešajo nanje. Ob stenah so klopi, kjer se nahajajo častni sedeži. Manjša čumnata rabi za spalno sobo, tudi so tu shranjene vse dragocenosti, kar jih imajo pri hiši. Okna so tako majhna, da se jedva pretakne glava, vrhutega so navadno tudi omrežena. Drva za kurjavo so tako zravnana okoli hiše, da tvorijo takorekoč še eno steno. Zidane hiše so skrbno pobeljene, lično opisane ob oknih in vratih, in sploh prijetne vnanjščine. Na oknih ali na vrtičku, na oglu hiše ne manjka cvetic, posebno nageljna ne, ki je najbolj priljubljena cvetka.

Mestopis.

Kranjsko ima 14 mest, 23 trgov in 3263 vasi. Mesta so: Ljubljana, Škofja Loka, Kranj, Radovljica, Kamnik, Idrija, Lož, Višnja gora, Kočevje, Črnomelj, Metlika, Novo mesto, Kostanjevica in Krško. Trgi so: Vače, Moravče, Motnik, Mengiš, Kropa, Železniki, Tržič, Fužine (Bela peč), Jesenice, Vrhnika, Planina, Cerknica, Postojna, Vipava, Senožeče, Turjak, Ribnica, Sodražica, Kostel, Žužemperk, Mokronog, Litija in Radeče.

Kakor po kakovosti tal delimo tudi v krajepisnem oziru vso deželo na tri dele, in sicer na Gorenjsko, Notranjsko in Dolenjsko.

Deželno glavno mesto.

Ljubljana (292 *m*) ob Ljubljanici je glavno mesto vojvodine Kranjske in ima blizu 40.000 prebivalcev. Razprostira se v obliki

polumeseca okrog strmega, 364 *m* visokega Gradú med Golovcem in Šišenskim hribom. Mestno ozemlje meri 34·4 *km*² in je razdeljeno na šest okrajev. Ljubljanski Grad so sezidali v enajstem stoletju. Izza francoske okupacije je grad povečjem razvalina, ostali del pa je služil kot kaznilnica od l. 1814. do l. 1895. Na Gradu je gotska kapela sv. Jurija.

Na mestu sedanje Ljubljane je bilo rimsko mesto Emona prometno središče ob križišču važnih cest, ki so držale od Donave in iz Jutrovih dežel v Italijo. V dobi preseljevanja narodov je Emona mnogo trpela in proti koncu 6. stoletja propadla. Franki so prišli v 9. stoletju na Kranjsko, utrdili ljubljanski Grad, privabili mnogo naseljencev v njega okoliš in jim dali raznih pravic. Že okoli l. 1000 je bil ta kraj precej obljuden. Najstarejša listina, ki omenja kraj „Laybach“, je iz l. 1144.; „Lubigana“ (Ljubljana) se omenja prvič v listini iz l. 1146.

Mestne pravice je dobila Ljubljana konec 13. ali početkom 14. stoletja. Gotovo je, da je Ljubljana l. 1320. že imela mestne pravice. Že l. 1269. je imela Ljubljana svojega sodnika in 12 zaprisežencev, ki so skrbeli za blaginjo Ljubljane in nje prebivalcev. Sredi dežele ležeče mesto, kjer so se že od starih časov stekale ceste z raznih strani, je tudi kot ugodna vojaška postojanka postalo najvažnejši kraj na Kranjskem. Tačasni deželni knezi so privabili v Ljubljano mnogo naseljencev, katerim so dali posebne pravice in svoboščine in jih naselili na sedanjem Novem trgu. Leta 1370. je dobilo mesto prvi občinski zakon in l. 1416. so ga utrdili v obrambo proti Turkom z novim zidom, ki se je dotlej vil le ob desnem bregu Ljubljanice do Črevljarskega mostu. Novi mestni zid je držal od Karlovskih vrat proti Ljubljanici in pri sedanjem Šentjakobskem mostu čez Ljubljanico, nadalje ob vrtu Cojzove hiše do sedanje Emonske ceste in ob oglu nekdanjega deželnega dvorca konec Gospodskih ulic in čez Ljubljanico tik Hradeckega mostu ter po rebri Gradu proti trdnjavi.

Ker je mesto vedno bolj naraščalo, so l. 1472. pomnožili občinski zastop na 100 članov in zgradili na sedanjem Glavnem trgu novo mestno hišo („rotovž“), ker je bila dotedanja mestna hiša na Starem trgu premajhna. Za Maksimilijana I. je dobila Ljubljana l. 1504. svoje zastopstvo v deželnem zboru in posebne pravice v pospešitev obrtnosti in trgovine. Za Ferdinanda I. se je mesto povečalo in razširilo svojo trgovino. Leta 1534. so namreč podaljšali mestni zid od Hradeckega mostu do Špitalskega, a sredi 16. stoletja je bil dograjen zid od škofije do sedaj že podrtega liceja in po sedanjem Vodnikovem in Cesarja Jožefa trgu na Grad. V 17. stoletju (Valvasorjevi dobi) je bila Ljubljana že precej obljudena, manj pa je naraščala v 18. stoletju.

V 19. stoletju se je mestno obzidje popolnoma opustilo, in mesto se je vedno bolj širilo preko nekdanjega mestnega zidu. Najbolj se pa mesto širi po velikonočnem potresu l. 1895. in je dobilo mnogo novih poslopij.

Mesto ima več lepih cerkvá in poslopij. Večina cerkev in javnih stavb je nastala v 17. in 18. stoletju, ali pa so bile tedaj pre-

novljene. Izmed cerkva omenjamo stolno cerkev z 38 *m* visoko kupolo, frančiškansko cerkev z lepim pročeljem, šentpetrsko cerkev, ki je deloma zgrajena po vzorcu cerkve sv. Petra v Rimu, lepo in prostorno cerkev sv. Jakoba s krasnimi freskami Jurija Šubica, središčno zgradbo trnovske cerkve, nunsko cerkev z lepim pročeljem in gotsko cerkev Srca Jezusovega.

Izmed drugih poslopij so znamenita: vladno poslopje, deželni dvorec, justična palača, pošta, škofova stolica, mestna hiša, deželno gledališče, Narodni dom, prva in druga gimnazija, realka, učiteljišče, Kranjska in Mestna hranilnica, razne vojašnice i. dr. Znamenit je deželni muzej Rudolfinum, ki ima bogato zbirko prazgodovinskih in rimskih starin, deželnih proizvodov in drugih znamenitosti. Muzeju je položil temeljni kamen leta 1883. presvetli cesar Franc Jožef I.

Ljubljana ima tudi več spomenikov, in sicer dva spomenika slavnega vojskovodje Radeckega, Vodnikov spomenik, Valvazorjev spomenik, Prešernov spomenik, obelisk ob mostu črez Gruberjev prekop, Marijina kipa na Sv. Jakoba trgu in na Dunajski cesti, mestni vodnjak z obeliskom i. dr. Izmed devetero mostov je najveličastnejši cesarja Franca Jožefa most, postavljen v spomin štiridesetletnice cesarjevega vladanja. Na pokopališču pri Sv. Krištofu so pokopani Ressel, Vodnik, Linhart, Kopitar, Zois, Čop, Metelko, Jurčič, Bleiweis, Levstik, B. Raič, Vrhovec, Rutar, Kette in drugi znameniti možje.

Za odgojo skrbe razne šole in učni zavodi, za lajšanje bede pa razni dobrodelni zavodi. Ljubljana ima 14 ljudskih šol, štiri otroške vrtce, tri višje gimnazije, višjo realko z obrtno nadaljevalno šolo, moško in žensko učiteljišče, cesarja Franca Jožefa mestno višjo dekliško šolo in licej, c. kr. umetno obrtno strokovno šolo, več strokovnih šol in zasebnih zavodov, bogoslovsko šolo, gluhonemnico, hiralnico, dvoje sirotišč in več drugih dobrodelnih zavodov. C. kr. licealna knjižnica ima nad 60.000 zvezkov in mnogo redkih rokopisov. „Slovenska Matica“ izdaje knjige znanstvene in zabavne vsebine, „Leonova družba“ pa znanstvene knjige. Ljubljana ima 240 društev.

V Ljubljani je sedež deželnega predsednika, knezoškofa, raznih oblastev, deželnega zbora, trgovske in obrtne zbornice, kmetijske družbe, več denarnih zavodov in raznih vseslovenskih društev.

Izmed tvornic so najvažnejše: velika državna tvornica za tobak, tvornica za železne izdelke in usnje, zvonarna, elektrarna, plinarna, pivovarne, tvornica za surogatno kavo in kandite, predilnica, tvornica za vozove, opekarne, tvornice za glinaste izdelke, pohištvo, peči, žveplenke, lep, sveče, milo i. dr. Za trgovino ima mesto jako ugodno ležo, je važna železniška postaja ter ima šest železniških prog, električno cestno železnico, zamenit vodovod in električno razsvetljavo.

Ljubljane se drži Spodnja Šiška (2800 preb.), ki ima več tvornic. V bližini Ljubljane so: Cekinov grad, Fajfarjev grad, Kodelijev grad in Rakovnik s salezijanskim zavodom za zanemarjene otroke. Št. Vid (500 preb.) in Vižmarje imata razvit mizarski obrt. Blizu Št. Vida stoji „zavod sv. Stanislava“ (škofova zasebna gimnazija s konviktom). Selo ima samostan Karmeličank in žrebčarno. Fužine imajo tvornico za barvilo, Studenec deželno blaznico in večjo ribarstveno napravo, Vevče papirnico. Zalog (ob Ljubljanici) je važna železniška postaja z velikim prometom. Podpeč ima velike kamenolome in izvaža že od nekdaj stavbno kamenje posebno v Ljubljano.

Gorenjsko.

Moravče (300 preb.) imajo dobro obiskovane semnje. V Zagorici je bil leta 1754. rojen znani matematik podpolkovnik Juri Vega, v Kosezah pa l. 1798. pesnik Ivan Vesel-Koseski. Blizu Vač (300 preb) v litijski okolici je znamenito prazgodovinsko grobišče. V Toplicah (1500) pri Zagorju ob Savi so veliki premogovniki. Motnik (340 preb.) ob Motniščnici je tržič blizu štajerske meje. Stari Motniški grad je razvalina. Trojane so ob razcestju v Ljubljano in v Zagorje. Tu je bila v rimski dobi postojanka „Atrans“. Pri Lukovici je bila rimska postojanka „Ad Publicanos“. Blizu je grad Brdo, kjer je l. 1897. umrl znani pripovedovalec Janko Kersnik. Nad Krašnjo in Blagovico je 773 *m* visoka Limbarska gora (Sv. Valentin).

Kamnik (1800 preb.) je lepo mesto pod Kamniškimi planinami ob izlivu Nevljice v Kamniško Bistrico. Mesto je priljubljeno letovišče, ima Knajpovo zdravišče, največjo avstrijsko tvornico za smodnik in tvornico za cement. Znamenita je župna cerkev v renesanskem slogu.

Na Malem gradu je stara, v tri nadstropja zidana cerkvica. Nad Bistrico je na 674 *m* visokem vrhu v razvalinah stari grad. Blizu Žal je nekdanji lamberški grad Zaprice. Blizu Kamnika so Mekine z uršulinskim samostanom. Tunjice imajo lepo cerkev, ki je zgrajena v centralnem slogu. Južnozahodno od Kamnika je grad Križ in v bližini Komendski grad. Južno od Kamnika so Jarše, kjer cvete posebno mlinarski obrt. V bližini je grad Volčji potok. Radomlja izdeluje izvrstno sirovo maslo. Mengiš (1300 preb.) ima pivovarno, tvornico za slamnike in živahne semnje. Severno od Doba sta gradova Čemšenik in Črnelo, južno pa Krumperk (narodna pesem „Ravbar!“). Domžale (1300 preb.) imajo tvornice za izdelovanje slamnikov. V Trzinu (800 preb.) so bili premagani Francozi l. 1813. V bližini je grad Jabše (Vaboh.). V Repnjah je bil rojen l. 1780. slavni učenjak Jernej Kopitar.

Škofja Loka (2200 preb.) je staro mesto ob stoku Sore (Selščice) in Poljanščice. Mnogo izdelujejo tukaj kocev, sukna in platna. V bližini je vas Stara Loka, kjer je v Strahlovem gradu znamenita galerija slik. Nedaleč je Crngrob s starogotsko prostorno cerkvijo. Južnovzhodno so Medvode (ob stočju Sore in Save), ki imajo veliko tvornico za lesovino. V Knapovšju (ob Ločnici) je zapuščen svinčen rudnik. Smlednik ima v bližini razvaline gradú. V Goričanah je papirnica in ljubljanskega škofa grad. Ob Sori (Selščici) sta vas Selca in trg Železniki (1000 preb.) s krasno župno cerkvijo. Tu izdelujejo železnino, posebno žeblje. Severno so Dražgoše, kjer izdelujejo sode. Na Visokem je bil lovski grad brižinskih škofov. V Poljanah sta se narodila znamenita slikarja, brata Janez (l. 1850.) in Juri Šubic (l. 1855). Pri Hotóvljah lomijo marmor. Med Staro in Novo Oselico so Šance z ostanki gradišča. Sorica (973 *m*) je gorska vas blizu goriške meje. Ob cesti v Kranj je velika vas Žabnica. V Bitnjah (Spodnje, Srednje in Zgornje) izdelujejo sita.

Kranj (2500 preb.) je starodavno mesto ob izlivu Kokre v Savo. Znamenita je gotska župna cerkev, ki ima stolp iz samega rezanega kamena. Na pokopališču sta pokopana slavna pesnika dr. Fr. Prešeren († l. 1849.) in Simon Jenko († l. 1869.). Znamenit je železni most čez Kokro. V Kranju je višja državna gimnazija. Mesto ima pivovarno, usnjarno, tvornico za parkete in velik

valjični mlin ter veliko trgovino z domačimi pridelki. Nad Kranjem je znana božja pot Sv. Jošt. Veliki zvon s Prešernovim napisom je ulit iz turških topov, ki so se potopili v bitki pri Navarinu l. 1827.

V okolici je razvita domača obrtnost. V Stražišču (1000 preb.) izdelujejo sita, v Ljubnem so lončarji in okoli Cerkelj kitarji za slamnike. V Miljah in Tupaličah izdelujejo škafe, v Naklem jopiče, v Šenčurju (700 preb.) koce in copate, v Gorenji, Srednji in Spodnji Beli pa žrebice. V Velesovem je bil samostan dominikank. V nekdaj sloveči romarski cerkvi je sedem krasnih oltarnih slik slavnega Kremser-Schmidta. V Olševku se je rodil slovenski junak Štempihar. Tržič (2600 preb.) ob Tržiški Bistrici izdeluje železnino, usnje, čevlje in volnenino; tudi ima predilnice in mnogo vodnih žag. Pri Tržiču je prirodna znamenitost znani Dolžanov most in razvalina Hudi grad, v katerem so bivali razbojniški vitezi. Sv. Ana (1035 *m*) je vasica pod Ljubeljem, kjer so še nedavno kopali živo srebro.

Radovljica (700 preb.) je mestece blizu stočja Save Dolinke in Save Bohinjke. Znamenita je župna cerkev, v kateri je na listni strani kapela sv. križa, kjer je shranjena sv. kri, ki je pritekla nekdaj iz Zveličarjeve podobe. Južno od Radovljice je razvalina „Pusti grad“ (Wallenburg). V Begunjah (800 preb.) je v nekdaj Kacijanarjevem gradu (Katzenstein) c. kr. kaznilnica za ženske in blizu so razvaline „Kamena“, gradú nekdaj slovečega Lamberškega rodu. Kamna gorica (600 preb.) izdeluje kovane žreblje posebno za ladje, železnice in rudnike in okove za okna. Tu sta se rodila slikar Matevž Langus l. 1792. in pesnik dr. Lovro Toman l. 1827. V Kropi (800 preb.) izdelujejo žreblje, verige in druge železne izdelke. Podnart ob Savi je važna železniška postaja; nedaleč odtod je znano letovišče Podbrezje in najbolj sloveča božja pot na Kranjskem („k Mariji Pomočnici“), Brezje. Pri Mošnjah je grad Podvin.

V Lescah je železniška postaja in izhodišče v Bohinjsko dolino. V Vrbi se je rodil dr. Fr. Prešeren (l. 1800). Na Breznici se je rodil l. 1734. sloveči čebelar Anton Janša, v Žirovnici pa l. 1797. učeni Matija Čop. Bled (600 preb.) ob Blejskem jezeru je sloveče letovišče z Marijino cerkvico na otoku. Nad jezerom se vzdiguje na navpični skali Blejski grad. Nedaleč sta vasi Spodnje

in Zgornje Gorje (800 preb.). Blizu Bohinjske Bele je pod Babjim Zobom podzemeljska jama. Bohinjska Bistrica (600 preb.) ob izlivu Bistrice v Savo je važna železniška postaja in letovišče ter ima lepo župno cerkev v renesanskem slogu; izdelujejo mnogo škafov. Bliže Bohinjskega jezera so Stare Fužine in nedaleč odtod Srednja vas.

Ob Savi Dolinki so Javornik (900 preb.), Sava (2000 preb.) in Jesenice (900 preb.), kjer izdelujejo mnogo železnine. Vsi ti sosednji kraji so že skoro zrastli. Tu je sedaj središče železnega obrta na Gorenjskem. Tvornica na Savi spada med največje te vrste v Avstriji. Jesenice so tudi važne kot križišče Cesarjevič-Rudolfove železnice z Bohinjsko-karavanško. Blizu Dovjega (700 preb.) je Mojstrana (700 preb.), kjer je velika tvornica portlandskega cementa. Mojstrana je važno izhodišče za Triglavsko pogorje. Kranjska gora (700 preb.) je priljubljeno letovišče. Pod Korenom je spominska plošča slavnega prirodoznanca Sira Dawisa, ki je tu živel okoli l. 1820. Zahodno od Ráteč (800 preb.) so Fužine (Weißenfels) (700 preb.), ki imajo znatno železno obrt.

Notranjsko.

Vrhnika (2300 preb.) ob Ljubljanici ima krasno ležo in znatno obrtnost. Na Vrhniki je pivovarna in v bližini so velike opekarne in tvornica za parkete in harmonije. V bližnjem Verdu (700 preb.) izdelujejo parkete, v Bistri pa pohištvo iz upognjenega lesa. Pri Borovnici (700 preb.) je velikanski železniški viadukt. Severno od Vrhnike je vas Horjul v dolini Šujice in blizu nje grad Lesno brdo. Severno od Horjula je Polhov gradec z razvaljenim starim gradom. Ob Gradaščici sta Dvor z veliko in znamenito gotsko cerkvijo in Dobrova, stara, že konec srednjega veka sloveča božja pot. Blizu stočja Šujice in Gradaščice je grad Bokalice.

Logatec ima železniško postajo v Dolenjem Logatcu (1200 preb.), državni uradi so pa v malone pol ure oddaljenem Gorenjem Logatcu. Južno je trg Planina (1000 preb.). Blizu je v razvalinah stari Planinski (Mali) grad in prostorni Hasberški grad. Cerknica (1500 preb.) je trg nedaleč od proslulega Cerkniškega jezera in ima staro gotsko cerkev. Lož (750 preb.) z razvaljenim gradom

je staro mestece, ki je mnogo trpelo po turških napadih. V bližini je Stari trg in blizu tega gora Vlaka (626 *m*), na kateri je bilo močno utrjeno gradišče. Južno je Snežniška (Šneperska) graščina.

Idrija (5600 preb.) ob levem bregu Idrijce in ob obeh bregovih njenega pritoka Nikove ima rudarski urad, občinsko realko in šolo za pletenje čipk. Idrijsko čipkarstvo je proslulo čez deželno mejo. Najbolj pa slovi Idrija po svojih rudnikih živega srebra, ki spadajo med najizdatnejše na svetu. V Evropi jih presega le rudnik v Almadénu na Španskem. V Idriji se je rodil v Ljubljani l. 1859. umrli ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf. Severno od mesta je Spodnja Idrija („Pri Fari"), in južno vas Črni vrh, kjer ima spomenik pisatelj Matija Cigale (rojen l. 1819.). Žiri (ob Poljanščici) se pečajo s čipkarstvom. Južnovzhodno so Rovte. Na Ledinah se je l. 1816 rodil pesnik Anton Žakelj (Rodoljub Ledinski).

Postojna (1700 preb.) je trg ob Pivki. Nad trgom, ki je dobro obiskovano letovišče, se vzdiguje Sovič (676 *m*), na katerem so razvaline starega Postojnskega gradú. Postojna slovi spričo bližnje svetovnoznane Postojnske jame in drugih znamenitih jam. Pri Hrašah je jama Rogljevica. Zahodno od Postojne so Hrenovice s staro župnijo. Pri Sv. Mihaelu je bilo staro gradišče. Severno je skalni Predjamski grad, ki je zaslovel po svojem zadnjem posestniku Erazmu Predjamskem.

Vipava (1100 preb.) je ob izviru Vipavščice in je znana zaradi milega podnebja. Tu se je rodil Žiga Herberstein l. 1486. Južnozahodno je vas Slap (500 preb.). V Vipavski dolini pridelujejo mnogo vina in sadja. Šturije so ob goriški meji nasproti Ajdovščine, ki je onostran potoka Hublja. Južno od Vipave sta vasi Podraga (500 preb.) in Št. Vid. Razdrto ob znožju Nanosovem je priljubljeno letovišče Tržačanov. V Senožečah (800 preb.) je pivovarna in nad trgom grad v razvalinah. V Prestranku je c. kr. žrebčarna.

Št. Peter je važna železniška postaja, kjer se razhaja od glavne proge Južne železnice stranska proga v Reko. Okoli Zagorja in Knežaka (900 preb.) je več gradišč; na gradu Kalcu se je rodil pesnik Miroslav Vilhar (l. 1818.). V Trnovem (800 preb.)

imajo šolske sestre de Notre Dame samostan in šolo. Ilirska Bistrica (700 preb.) ima nad izvirom Bistrice razvaline gradú. Prem ob Reki ima star grad.

Dolenjsko.

Južnovzhodno od Ljubljane so Šmarije in v bližini Magdalenska gora (499 *m*), na kateri je bilo staro gradišče in prazgodovinsko grobišče. Grosuplje je važna postaja Dolenjskih železnic, ker se tu stičeta kočevska in novomeška proga. Višnja gora (400 preb.) je staro mestece na griču in ima razvaline gradú. Zatičina ali Stičina (500 preb.) ima velik cistercijanski samostan. Južno je Muljava, kjer se je l. 1844. rodil pisatelj Josip Jurčič. Pri vasi Krki so razvaline Krškega gradu. Nedaleč od Zatičine je velika vas Št. Vid. Južno od Ljubljane je vas Ig (Studenec) in nad vasjo Soneški grad. Turjak (200 preb.) je neznaten trg in v bližini zgodovinsko imenitni veliki Turjaški grad, rodni grad iz turških bojev znamenitih Turjačanov. Dobrépolje je znatna vas v enakoimni kotlini. Velike Lašče (500 preb.) imajo lepo cerkev in Levstikov spomenik. Blizu Lašč v Podsmereki se je rodil l. 1836. Josip Stritar (Boris Miran), v bližnjih Retijah l. 1831. France Levstik, v Rašici pa l. 1508. Primož Trubar. Južnovzhodno je v razvalinah grad Ortnek. Ribnica (1100 preb.) je velik in lep trg, ki ima romansko cerkev in star grad. Ribničani izdelujejo leseno blago („süho robo“). Pri Sv. Ani je bilo v prazgodovinski dobi gradišče. Zahodnosevernozahodno od Ribnice je čedni trg Sodražica (800 preb.). V Dolenji vasi (700 preb.) izdelujejo mnogo lesenega blaga.

Kočevje (2200 preb.) ob Črnem potoku ima višjo gimnazijo in strokovno šolo za strugarstvo in rezbarstvo. Mesto je središče nemški naselbini, katere prebivalci mnogo krošnjarijo po svetu. Blizu mesta so bogati premogovniki. V okolici so še debeli gozdovi. Severnozahodno sta Srednja vas in Koblarji, kjer so podzemske jame. V kovčevski okolici je Friedrichsteinski gozd z razvaljenim gradom celjskih grofov. Južnovzhodno od Kočevja do Kolpe se razprostira lepa in romantična pokrajina „Kočevska Švica“. Nad Kolpo je na veliki pečini utrjeni tržič Kostel (50 preb.), ki je bil važen v dobi turških navalov.

Črnomelj (1100 preb.) je mestece ob Lahinji. Prebivalci se pečajo s poljedelstvom, sadjarstvom in vinarstvom. V Dobličah je precej rjavega premoga. Pri Adlešičih, južnovzhodno od Črnomlja, se vzdiguje nad Kolpo z zidovjem obdani grad Podbrežje, v katerem so se okoličani branili proti Turkom. Vinica ob Kolpi se peča z vinarstvom. Metlika (1200 preb.) je nedaleč od Kolpe in je bila nekoč glavno mesto Slovenske krajine. „Pri treh Farah“ so tri gotske cerkvice sredi enega obzidja; tu je imenitna božja pot. V okolici stanujejo po beli obleki tako imenovani Belokranjci, ki se pečajo z vinarstvom. Okoli Semiča je znatno vinarstvo. Gradac je imel prej velike topilnice za železo. Ob Krupi je grad Krupa.

Novo mesto ali Rudolfovo (2200 preb.) ob Krki, ki teče v polukrogu okoli mesta, ima znamenito gotsko kapiteljsko cerkev. V frančiškanski cerkvi je pokopanih več znamenitih mož (n pr. pisatelj M. Kastelic, Janez in Krištof pl. Lenković in dr.). Znamenit je most čez Krko. Meščani tržijo z domačimi pridelki in se pečajo z vinarstvom. Novo mesto ima višjo gimnazijo. V Kandiji je velika bolnica usmiljenih bratov. Blizu mesta je grad Grm, kjer je deželna kmetijska šola. Ob Krki je Št. Peter in nad vasjo vinorodna Trška gora. Hmeljnik, vzhodno od Mirne peči, spada med najstarejše kranjske gradove. Izmed drugih gradov še omenjamo Mehovski grad, Ruprčvrh, Poganice, Graben, Zaboršt, Stari grad, Otočec, Zalog, Slatenek, Bajnof, Strugo in Volavče. Luknja je skrit grad na strmi pečini nad izvirom Prečine, nekoliko sličen znanemu Predjamskemu gradu. Južnozahodno od Novega mesta so nedaleč od Straž Toplice, ki imajo indiferentne terme, eno najbolj obiskovanih zdravišč na Kranjskem.

V Žužemperku (900 preb.) ob Krki je grad Turjačanov, v Dvoru (ob Krki) so bile nekdaj fužine. Soteska (ob Krki) ima velik grad na strmi višini; stari grad je v razvalinah. Trebnje (300 preb.) je lepa vas ob Temenici in ima tvornico za parkete. Nad Čatežem je sloveča božja pot Zaplaz. Mirna (ob Mirni) ima lepo gotsko cerkev in star grad, Št. Rupert pa najlepšo kranjsko gotsko cerkev.

Mokronog (900 preb.) ima lep grad in v bližini Žalostno goro, kjer je znana božja pot. Južnovzhodno je Bela cerkev

s prazgodovinskim gradiščem in v bližini so Šmarješke toplice z mlačnim vrelcem. Ob Radovlji je Škocijan, kjer sta se rodila misijonar Ignacij Knoblehar (l. 1819.) in jezikoslovec Fr. Metelko (l. 1789.). Št. Jernej (400 preb.) ima znatno konjerejo in v bližini veliki kartuzinjski samostan Pleterje.

Kostanjevica (500 preb.) je ob Krki, ki teče okoli mesta. V bližini je velika Kostanjeviška graščina. Krška vas je blizu izliva Krke. Ob Savi je Čatež in nedaleč od tega so Čateške toplice. Blizu hrvaške meje so ob Savi Jesenice in v bližini lepi grad Mokrice.

Krško (900 preb.) ob Savi slovi po vinstvu, ima meščansko šolo in bolnico. Stari grad je v razvalinah. V Krškem se je rodil Juri Dalmatin (okoli l. 1550.) in je umrl slavni zgodopisec I. V. Valvasor (l. 1693). V bližini je grad Turn, kjer je umrl nemški pesnik Anastazij Grün (Turjačan) l. 1876. Južno od Leskovca je vas Drnovo, kjer je bilo nekdaj rimsko mesto Neviodunum. Južnozahodno od Krškega je vas Raka z lepim gradom.

Trg Radeče (900 preb.) ob Savi je po velikem železnem mostu vezan s Štajerskim. V bližini je na Njivicah velika papirnica. Blizu izliva Mirne je Boštanj z lično cerkvijo in gradom. V bližnjem Okiču se je rodil pesnik Anton Umek (Okiški) l. 1838. Zahodno od Radeč je Svibno z razvalinami starega gradú.

Litija (700 preb.) ob Savi je lep trg ob znožju Sitarjevca, v katerem kopljejo svinčeni sijajnik poleg živega srebra; trg ima veliko predilnico. V bližini je vas Šmartno (500 preb.) z lepo in prostorno župno cerkvijo. Nedaleč je grad Wagensberg, nekdanja lastnina I. V. Valvasorja.

Nad 1000 prebivalcev imajo:

Ljubljana	40.000	Škofja Loka	2.200
Idrija	5.600	Kočevje	2.200
Spodnja Šiška . . .	2.800	Sava	2.000
Tržič	2.600	Kamnik	1.800
Kranj	2.500	Postojna	1.700
Vrhnika	2.300	Cerknica	1.500
Novo mesto	2.200	Toplice pri Zagorju .	1.500

Domžale	1.300	Ribnica	1.100
Mengiš	1.300	Vipava	1.100
Metlika	1.200	Planina	1.000
Logatec (Spod. in Zg.)	1.200	Stražišče	1.000
Črnomelj	1.100	Železniki	1.000

Gmotni napredek.

Poljedelstvo.

Kranjsko je poljedelska dežela, ki je bila do polovice prejšnjega stoletja premožna. Poljedelec je mnogo zaslužil s kupčijo in prevažanjem blaga. Odkar so nastale železnice, so se pa poslabšale gospodarske razmere. Poljedelski pridelki ne zadostujejo deželnim potrebam. Malo rodovitna zemlja, majhne kmetije, razkosanost posestev in pomanjkanje delavcev, vse to vpliva neugodno na poljedelstvo.

Od vsega površja je blizu 96% rodovitnega in le 4% nerodovitnega sveta. Poljedelstvo je bolj razvito na Gorenjskem in Dolenjskem, Notranjsko je manj rodovitno. Največ obdelanega sveta je po Gorenjski ravnini, po vzhodnem Dolenjskem in niže ležečem južnem Gorenjskem. Na Notranjskem sta najrodovitnejša Vipavska dolina in Reško gričevje.

Glavni poljski pridelki so: oves, koruza, proso, sirek, ajda, ječmen, pšenica, rž, krompir, fižol, grah, leča, zelje in repa. Od trgovskih rastlin sta razširjena lan in konoplja. Razen pšenice in koruze zadostujejo poljski pridelki domačim potrebam. Mnogo se prideluje deteljnega semena, ki se izvaža poleg fižola in prosa.

Sadjarstvo dobro uspeva. Imamo različne vrste sadnega drevja, in sicer na Notranjskem posebno zgodnje sadje, n. pr. črešnje in marelice, po Vipavski dolini tudi južno sadje. V drugih delih dežele pridelujejo mnogo gospodarskega sadja, kakor jabolk, hrušk, češpelj in orehov. Izvaža se namizno sadje.

Vinarstvo je precej znatno. Posebno se pečajo z vinarstvom po vzhodnem in južnovzhodnem Dolenjskem, v Krškem, Novomeškem in Črnomaljskem okraju in na Notranjskem v Vipavski dolini, kjer je jako sladkornato grozdje. Povprečno se pridela na leto 200.000 hektolitrov vina.

Vrtnarstvo je razširjeno po vsej deželi, in malone vsaka kmetija ima za dom potrebno zelenjad. Z vrtnarstvom se največ bavijo Krakovčani v Ljubljani. Dežela izvaža mnogo zelja celo v Azijo in Severno Afriko.

Gozdarstvo se je v zadnjih desetletjih precej izboljšalo. Kranjsko ima 442.000 *ha* ali nad 44% vsega površja gozdov. Približno 90% gozdov je visoke vrste, in sicer prevladujejo listnati gozdovi, ki jih je največ bukovih, hrastovih in kostanjevih. Izmed jelovcev je največ smrek, jelk, borov in macesnov. Jako važno je pogozdovanje Krasa. Sadike za pogozdovanje daje državni gozdni vrt na Glinicah pri Ljubljani. Na leto posade na Krasu in po drugih goličavah približno štiri in pol milijona sadik. Notranjsko izvaža mnogo lesa.

Rudninski proizvodi.

Rudarstvo na Kranjskem sicer ni tako znatno kakor v sosednji Štajerski in Koroški, vendar pa še razmerno znamenitejše nego v večini avstrijskih dežel. Izmed kopanin se dobiva največ železa, premoga in živega srebra, poleg tega manganovec, svinec, cink in nekaj srebra.

V kranjskem rudarstvu je najvažnejše živo srebro, ki se dobiva največ v Idriji, nekaj pa pri Sv. Ani pod Ljubeljem in v Litiji. Leta 1900. se je dobilo nad 5000 metrskih stotov živega srebra, vrednega 2,500.000 kron. V Idriji se tudi dobiva mnogo cinobra.

Poleg živega srebra je na Kranjskem najvažnejši rjavi premog, ki so ga izkopali l. 1900. okoli 2,900.000 metrskih stotov v vrednosti nad 1,500.000 K. Največji premogovnik je v Zagorju ob Savi; znamenita sta tudi premogovnika v Trati pri Kočevju in v Št. Janžu na Dolenjskem. Lignit se dobiva v Klancu nad Komendo, pri Tunjicah, Zagorju in drugod, šote se dobiva največ na Ljubljanskem barju.

Železna ruda se nahaja po raznih krajih Gorenjskega in Dolenjskega. Dobiva se v Bohinju, pri Javorniku, Savi, Kropi, Kamni gorici in Železnikih na Gorenjskem, v Hrastju pri Št. Ruprtu, Ruprčvrhu in Zagradcu na Dolenjskem. Leta 1900. so dobili 41.000 metrskih stotov v vrednosti 318.000 K.

Kranjska posebnost je bohinjska ruda (beauxit), to je čista glinica, ki se nahaja v Bohinju in služi v izdelovanje glinastih preparatov in aluminija.

Manganovca so dobili l. 1900. okoli 54.000 metrskih stotov, to je nad 60% vsega v avstrijskih deželah dobljenega. Vrednost njegova je znašala 64.000 K. Največ manganovca je ob južnem pobočju Begunjščice in še po nekaterih drugih gorenjskih krajih.

Svinčenca so dobili l. 1900. približno 17.000 metrskih stotov v vrednosti nad 700.000 K, in sicer največ v Litiji, Zagorju, Jablanici, Podkraju pri Zidanem mostu in pri Savi na Gorenjskem.

Cinkove rude ni mnogo v deželi. Dobiva se na Trebelnem, v Jablanici v Javorniškem grabnu in drugod. Cink se izdeluje v zagorskem plavžu, kjer proizvajajo približno četrtino vsega avstrijskega cinka. Leta 1900. so ga dobili 4183 metrskih stotov v vrednosti 215.000 K.

Razen doslej naštetih rudnin se dobivajo malec, marmor, suknarsko ilo, peščenjak, lapor, kremenjak, jaspis, antimon, baker, skrilavec in druge.

Živinoreja, lov in ribarstvo.

Živinoreja je precej znatna. Zanjo je ugodna oblika tal, velika množina piče in posebno veliko število dobrih pašnikov. Posebno se odlikuje v živinoreji Gorenjsko.

Konj je l. 1900. imelo Kranjsko 24.800. Na Gorenjskem rede skoraj izključno težke noriške konje, na Dolenjskem in Notranjskem pa lažje vrste. Važna za konjerejo je c. kr. žrebčarna v Prestranku na Notranjskem.

Goved je l. 1900. imela dežela 254.000. Sir izdelujejo povečjem za domačo potrebo, vendar se pa na Gorenjskem, zlasti v Bohinjski dolini in na Bohinjskih planinah, v zadnjih letih že precej pečajo s sirarstvom.

Prašičev je imelo Kranjsko l. 1900. nad 107.000. S svinjerejo se zadnja leta vedno bolj pečajo za domačo potrebo in za izvoz.

Ovac je bilo l. 1900. nad 38.000. Ovčarstvo je močno nazadovalo kakor tudi drugod. Tudi kranjsko kozarstvo je nazadovalo. Leta 1900. je imela dežela le nekaj nad 6000 koz.

Domače perotnine je bilo l. 1900. skupaj blizu 428.000 komadov. Perotnine goje največ na Dolenjskem. Izvažajo mnogo jajec.

Čebelarstvo je v zadnjem desetletju nazadovalo. Leta 1900. je imelo Kranjsko le nekaj nad 41.000 panjev. Kranjska čebela je slovela že v prejšnjih časih.

Lov je bil nekdaj na Kranjskem znamenit. Dasi je sedaj manj divjačine nego prej, je lov vendar še znaten. Po gorenjskih planinah je še mnogo divjih koz; tudi srn in zajcev je še veliko število po deželi. Rjavi medved in volk se še nahajata po Notranjskem in tudi po Dolenjskem. V deželi so tudi lisica, jazbec, kuna, vidra in druge manjše zveri. Znan je polšji lov po Notranjskem in Dolenjskem. V okolišu Sv. Ane v Karavankah so divji kozli iz Kavkaza. Dežela ima mnogo divje perotnine.

Ribarstvo je nekdaj slovelo, a je v zadnjih desetletjih nazadovalo.

Kranjske vode so vobče prav pripravne za gojitev rib in rakov. Na Kranjskem je več ribarstvenih naprav, izmed katerih je največja na Studencu pri Ljubljani. Tam goje v večji meri posebno postrvi, zlatovčice in žlahtne rake. Izmed jezer ima največ rib Cerkniško jezero.

Obrtnost.

Kranjska obrtnost je povečjem omejena na mali obrt, zakaj v deželi je le malo večjih tvornic. Za obrtnost je ugodna zemljepisna lega in ugodne so ji tudi številne vodne moči. Največ obrtnosti je v Ljubljani ter nje okolici in na Gorenjskem.

Izmed domačih obrtov je najbolj razširjeno izdelovanje lesene robe, platna, sukna in pa idrijsko čipkarstvo. Za promet je važno izdelovanje lesenine, železnine, tkanine, usnja, žimnatih sit, slamnikov in živil. Na glasu so pivovarne, žganjarnice, papirnice, opekarne, zvonarna in tvornica za tobak.

Izdelovanje lesenega blaga je jako razširjeno. V deželi je 11 parnih žag in nad 600 žag z vodno silo. Največ lesene robe izdelujejo v Ribnici. V deželi izdelujejo tavolete, parkete, raznovrstno posodo in orodje. Z mizarstvom se največ pečajo v Ljubljani in na Gorenjskem. Kranjsko pohištvo izvažajo na Primorsko, pa tudi v inozemstvo.

Železnine se je prej izdelovalo po raznih krajih, a manjše fužine so se opustile. Za izdelovanje železa so najvažnejše velike tvornice kranjske obrtne družbe na Gorenjskem, in sicer na Jesenicah, na Savi in na Javorniku. Kranjska železnina je na leto vredna nad milijon kron. V Ljubljani sta dve večji železolivnici in delavnici za železnino. Žrebljarstvo na Gorenjskem sedaj zopet bolj napreduje. Važno je tudi kranjsko nožarstvo in izdelovanje orodja. Važno mesto gre Samassovi zvonarni v Ljubljani.

V tkaninskem obrtu so važne bombažne predilnice in tkalnice v Ljubljani, Litiji in Tržiču. Važno je izdelovanje kocev, sukna, prtenine in obleke posebno na Gorenjskem. Čipkarstvo je razširjeno posebno v Idriji in okolici.

Z usnjarstvom se bavi približno 180 usnjarnic; največja usnjarnica je v Ljubljani. Največ se pečajo z usnjarstvom v Tržiču. Čevljarski obrt je najbolj razširjen v tržiškem in kranjskem sodnem okraju in v Ljubljani.

Jako znatno je izdelovanje žimnatih sit, posebno v Stražišču pri Kranju in v soseščini.

Razvito je slamnikarstvo, posebno v kamniškem okraju, in sicer v Domžalah, na Viru, v Stobu in Mengišu. Na leto izdelujejo približno 1·5 milijona slamnikov.

Važen je mlinarski obrt. V deželi je pet večjih in okoli 1500 manjših mlinov. Zmeljejo na leto približno za 13 milijonov kron.

Tvornica za tobak v Ljubljani spada med največje avstrijske tobačne tvornice. Tobaka, smotk i. t. d. se je l. 1900. razpečalo na Kranjskem nad 618.000 *kg* v vrednosti 2,850.000 K.

V deželi je sedaj osem pivovaren, tvornica za oslajeno sadje in cikorijo v Ljubljani, za kavine surogate na Glinicah pri Ljubljani, tvornice za salame, za izdelovanje testenin, steklarnica, papirnice in tvornica za smodnik v Kamniku.

Trgovina.

Kranjsko izvaža domače pridelke, kakor n. pr. deteljno seme, čebele, med in vosek, konje, prašiče, jajca, živo srebro, cinkovo rudo, bohinjsko rudo (beauxit) in nekatere domače obrtne izdelke,

kakor n. pr. leseno blago, slamnike, žimnata sita, parkete, papir, železnino in črevlje (iz Tržiča). Uvaža se pa navadno trgovsko blago. Po vsem Kranjskem je približno 4000 trgovskih podjetij, od katerih pač velika večina trguje le v domačih krajih. Veletrštvo ni znatno in z njim se pečajo le nekatere trgovske tvrdke, največ v Ljubljani. Izmed semnjev so najvažnejši ljubljanski in tudi nekateri dolenjski živinski semnji. Največji tržni dnevi so v Ljubljani, znatni so tudi tržni dnevi v Kranju in Novem mestu.

Občila.

V prospeh trgovine in gmotnega blagostanja so neprecenljive važnosti občila. Občila so: ceste, železnice, brodovi, pošte, brzojavi in telefoni.

Ceste so državne, deželne, okrajne in občinske. Dolžina vseh kranjskih cest meri nad 5500 *km*. Izmed cest so posebne važnosti:

1. Dunajska cesta iz Ljubljane v Domžale, Lukovico, Trojane in Celje. 2. Tržaška cesta iz Ljubljane, skozi Vrhniko, Logatec, Postojno, Razdrto in Sežano v Trst. 3. Ljubeljska cesta pelje iz Ljubljane v Kranj, Tržič in čez Ljubelj v Celovec. 4. Kokrska cesta gre iz Kranja skozi Kokro in Jezersko v Železno Kaplo. 5. Iz Škofje Loke v Železnike, Sorico in na Goriško.

Železnic ima Kranjsko razmerno mnogo (514 *km*). So pa v deželi:

Južna železnica, ki vozi skozi deželo od Trbovelj blizu do Divače (147 *km*).

Vrhniška železnica se odcepi pri Brezovici od Južne železnice in vozi na Vrhniko (21 *km*).

Pri Št. Petru krene od Južne železnice stranska proga Št. Peter—Reka (24 *km*).

Cesarjeviča Rudolfa železnica vozi iz Ljubljane v Trbiž (100 *km*) in dalje po Koroškem in Gorenjem Štajerskem na Avstrijsko nad Anižo. Stranska proga gre iz Kranja v Tržič (18 *km*).

Kamniška železnica vozi iz Ljubljane v Kamnik (23 *km*).

Dolenjski železnici. Glavna proga gre iz Ljubljane v Grosuplje (21 *km*). Glavna proga gre dalje do Straže (61 *km*); od Trebnjega pelje stranska proga v Št. Janž (23 *km*). Druga proga gre iz Grosupljega v Kočevje (50 *km*). Nadalje se namerava graditi Belokranjska železnica: Rudolfovo—Gorjanci—Metlika—Karlovec.

Bohinjska železnica je podaljšek Tursko-Karavanške železnice, ki gre iz Salzburškega čez Koroško na Kranjsko in drži od Karavanškega predora (skoro 8 *km* dolg) med Hrušico in Jesenicami mimo Bleda v Bohinjsko Bistrico (26 *km*) in skozi Bohinjski predor (nad 6 *km* dolg) na Primorsko, v Gorico in Trst.

Ljubljanska električna cestna železnica.

Brodarstvo je bilo nekdaj jako važno, a je sedaj malone ponehalo. Ljubljanica je plovna od Vrhnike do Sela, Sava pa od Trbovelj dalje.

Poštarstvo je v zadnjih letih jako napredovalo. Na Kranjskem je okoli 270 pošt, ki so l. 1900. odposlale in sprejele približno 11 milijonov komadov.

Brzojavstvo se tudi naglo razvija. Leta 1900. je bilo na Kranjskem 78 brzojavnih postaj, ki so oddale in sprejele nad 101.000 brzojavk.

Telefon je novejša naprava. Ljubljana je postaja ob progi državnega telefona, ki veže Trst z Dunajem. Telefon je tudi med Tržičem in Sv. Ano pod Ljubeljem.

Izobraženost.

Za izobraženost ljudstva skrbita cerkev in šola. Knjižnice, muzeji, dobrodelni zavodi in društva zelo pospešujejo izobraženost.

1. Cerkev.

Vsa dežela spada pod ljubljansko škofijo in je razdeljena na 21 dekanatov. Ti so: Ljubljana, Cerknica, Idrija, Kamnik, Kočevje, Kranj, Leskovec, Litija, Loka, Moravče, Novo mesto, Postojna, Radovljica, Ribnica, Semič, Šmarje, Trebnje, Trnovo, Vipava, Vrhnika in Žužemperk.

Leta 1900. je imela dežela 641 duhovnikov in 87 bogoslovcev. Na Kranjskem je 12 moških samostanov. Frančiškani imajo 4, kapucini 2, cistercijanci 1 (Zatičina), kartuzijani 1 (Pleterje), jezuitje, lazaristi in nemški red po en samostan. Razen duhovniških redov so v deželi še milosrčni bratje, uršulinke, karmeličanke, milosrčnice, šolske sestre in frančiškanke.

2. Šolstvo in znanstvene zbirke.

Neprecenljive važnosti za narodno omiko je šolstvo. Na Kranjskem je blizu 400 ljudskih šol. Za šolo godnih otrok je 86.000, hodi jih pa v šolo blizu 82.000, torej 95 od 100 za šolo godnih. Na Kranjskem je še malo meščanskih šol.

Učiteljišč imamo štiri, od teh eno državno za moške in eno za ženske. Pri vsakem teh učiteljišč je po ena štirirazredna ljudska šola kot vadnica in vzornica, pri ženskem učiteljišču tudi otroški vrtec. Zasebno žensko učiteljišče imajo uršulinke in Huthov zavod v Ljubljani. Leta 1905. je bilo na c. kr. moškem učiteljišču 154, na ženskih učiteljiščih pa 290 gojenk.

Srednje šole. Sem spadajo gimnazije in realke. Na Kranjskem je sedem gimnazij, in sicer v Ljubljani (3), v Kranju, v Novem mestu, v Kočevju in škofova gimnazija v Št. Vidu pri Ljubljani. Realk je dvoje, in sicer v Ljubljani in v Idriji. Na gimnazijah je bilo l. 1905. blizu 1900, na realkah pa nad 800 dijakov. — V Ljubljani je cesarja Franca Jožefa višja dekliška šola in licej, ki sta imela l. 1908. nad 300 gojenk.

Strokovne in specialne šole. V to vrsto šol spadajo: c. kr. umetno obrtna strokovna šola v Ljubljani, c. kr. strokovna šola za lesni obrt v Kočevju, c. kr. učni tečaj za pletenje slame v Domžalah, kranjska kmetijska šola na Grmu pri Novem mestu, šola za babice v Ljubljani, obrtne pripravljalnice, obrtna nadaljevalnica v Ljubljani, trgovinska šola, pevske šole, orglarska šola, podkovska šola, gospodinjska šola i. dr.

Pospešila za naobražnost so znanstvene zbirke, muzeji in knjižnice. Znanstvene zbirke, posebno pa razne knjižnice so s šolstvom in duševno izobrazbo v tesni zvezi. V deželnem muzeju Rudolfinumu so raznovrstne zbirke, ki obsegajo predvsem redke

najdbe iz prazgodovinske in rimske dobe. Znamenita je tudi zbirka živali, rastlin in rudnin. V arhivu je mnogo starih listin, tiskovin, grbov, zemljevidov, slik i. dr. Tudi v Kočevju je prirodopisen muzej. Izmed knjižnic je največja licealna knjižnica v Ljubljani, ki ima nad 60.000 zvezkov in mnogo redkih slovenskih knjig in rokopisov. Sem prištevamo tudi razne arhive, kakor n. pr. ljubljanski in novomeški kapiteljski arhiv in mestne arhive.

3. Dobrodelstvo. Društva.

Dobrodelnih zavodov ima Kranjsko precej. Med take dobrodelne zavode spadajo bolnice, hiralnice, ubožnice, sirotišča, gluhonemnice i. dr.

V Ljubljani je deželna bolnica, Elizabetina otroška bolnica in vojaška bolnica. Večje bolnice so tudi v Novem mestu, Krškem, Idriji in Postojni, po nekaterih drugih krajih pa so manjše bolnice. Na Studencu pri Ljubljani je velika deželna blaznica. V deželi je mnogo oskrbovalnic in ubožnic; v Ljubljani je dvoje velikih sirotišč, Marianum za dečke in Lichtenturnov zavod za deklice in od l. 1900 gluhonemnica. Na Rakovniku pri Ljubljani je zavod za zanemarjene otroke.

Dijaški ustanovni zaklad ima nad 2 milijona kron premoženja. Izmed dijaških ustanov so najznatnejše Knaflove ustanove za kranjske vseučiliščnike na Dunaju. Glede dobrodelnosti je tudi važno delovanje zdravstvenih okrožij, katerih je v deželi 41.

Kranjsko ima razmerno mnogo društev, ki skrbe za pouk, zabavo, povzdigo gmotnega blagostanja in za dobrodelne namene.

II. del.

Zgodovinske slike.

1. Stavbe na koleh.

O najstarejših časih in dogodljajih dežele Kranjske imamo le malo virov. Najstarejši viri so po raznih krajih naše dežele v zadnjih desetletjih izkopano orožje, orodje, posode in dragotine, ki jih je mnogo stoletij krila zemlja. Takih izkopin se je mnogo našlo na Kranjskem. Iz te starodavne dobe, ki sega pač nad dva tisoč let pred Kristusom nazaj, še nimamo nikakih pismenih poročil. Ta doba pred pisanimi viri se imenuje prazgodovinska ali prehistorična doba.

V prazgodovinski dobi je bilo na Ljubljanskem barju veliko jezero, ob katerem so bile najstarejše doslej znane naselbine. Ker so imeli ljudje v tedanji dobi le malo pripravnega orožja in orodja, ki so si ga narejali iz kamenja ali kosti, da bi se ubranili sovražnikom in zverem, so si postavljali uborne lesene koče na visokih stebrih ali koleh blizu obrežja ali pa sredi vodá na plitvih krajih. Iz teh koč so se s preprostimi enodrevnimi čolni vozili na obrežje. Tako so nastale stavbe na koleh. Stavbe, odkrite na Ljubljanskem barju, so imele jako nagosto zabite kole. Ljudstvo imenuje zato tam izkopane starine „mostišča“ in tedanje prebivalce mostiščarje. Mostiščarji so se pečali največ z ribarstvom, lovom in živinorejo.

V prvi dobi so svoje orodje in orožje izdelovali iz kamena in živalskih kosti, v poznejši dobi pa iz kovin, in sicer iz čistega bakra in iz brona, ki je zlitina bakra in kositra. Jako razvito je bilo lončarstvo, izdelovali so pa tudi leseno orodje. V kranjskem deželnem muzeju v Ljubljani je bogata zbirka prazgodovinskih izkopin.

Mostiščarji so bržkone zapustili svoja selišča v dobi, ko je jezero predrlo gorski rob pri Ljubljani in se je potem odtekalo, upadlo in se zablatilo zmerom bolj. Mostišča so prihajala vedno niže pod površje in po nekdanjem jezeru se je delala šota.

2. Gradišča in gomile.

Prebivalci, stanujoči po hribovitem svetu, so se najrajši naseljevali na gorah in gričih po takozvanih gradiščih, ki so jih utrjevali z nasipi, jarki in ozidjem proti sovražnim napadom. V gradiščih so tudi opravljali bogoslužje. Omenjenih gradišč je bilo mnogo na Kranjskem. Gradišče Mladovina pri Cesti nad Krškim spada med najstarejša na Kranjskem in sega od dobe mostišč do konca rimske dobe. Blizu Ljubljane je bilo važno gradišče nad Št. Vidom, severno od Ljubljane. Veliko gradišče je bilo na Magdalenski gori pri Šmarijah.

Blizu gradišč so takozvane gomile, kjer so pokopani branitelji gradišč. Take gomile se nahajajo posamez, ali pa v manjših in večjih skupinah in so razne velikosti. V mnogih gomilah so pokopane le posamezne osebe, v nekaterih večjih pa so bili rodbinski grobovi. Velikanske gomile so pri velikem gradišču Novem svetu pri Viru blizu Zatičine. Zlasti pa slovi velikansko grobišče pri Vačah, severno od Litije. V tem grobišču so našli mnogo znamenitih izkopin. Prava dika našega deželnega muzeja je jako umetno izdelana dragocena „situla“, to je posoda iz brona, na kateri so upodobljeni ljudje in živali.

Prvotni prebivalci kranjski so bili Ilirci, ki so se najprej pečali z lovom, pozneje pa so se poprijeli poljedelstva in rudarstva. Izmed ilirskih mest se omenja leseno in obzidano mesto Metullum, bržkone blizu vasi Metlje pri Ložu na Notranjskem, in Terpo, menda zahodno od Loža blizu vasi Trpča.

Med Ilirce so se prerili okoli leta 388. pred Kr. Galci ali Kelti, ki so izdelovali železo in imeli pristanišče Nauportus na mestu sedanje Vrhnike. Četudi nimamo keltskih pismenih spomenikov iz te dobe, nas vendar še spominjajo keltskega izvora nekatera imena gorá in vodá, kakor n. pr. Alpe in Sava.

3. Pravljica o Argonavtih.

Grški kraljevič Jazon je zbral najimenitnejše grške junake in jih odpeljal v solnčno Kolhido ob vzhodni obali Črnega morja, da se tam polaste zlatega runa, ki je viselo v svetem gaju. Dali so narediti veliko ladjo, Argo imenovano, in po tej ladji se junaki zovejo Argonavti.

Vozili so se po Egejskem morju, Dardanelskem prelivu v Marmorsko morje, potem skozi Bospor v Črno morje in so po mnogih čudnih dogodljajih prišli v Kolhido. Tamošnji kralj obljubi Jazonu zlato runo, ali proti temu, da mu prej izvrši tri jako težavna dela. Po raznih neprilikah se končno Jazon polasti zlatega runa s pomočjo kraljeve hčere Medeje.

Nazaj so se Argonavti vozili po Donavi, Savi in Ljubljanici, ob kateri je baje Jazon ustanovil mesto Emono (sedanjo Ljubljano), in po Ljubljanskem jezeru do Nauporta (sedanje Vrhnike). Odtod so krepki junaki nesli ladjo Argo do morja in zopet brodili po Jadranskem in Jonskem morju domov.

Iz te pravljice sklepamo, da so bile že v davnih časih trgovinske zveze med skrajnjim evropskim vzhodom in zahodom, in da je bilo Kranjsko pri tem važna postojanka vsled svoje ugodne zemljepisne leže in plovnih rek.

4. Rimljani se polasté Kranjskega.

Zgodovinska doba za Kranjsko se začenja šele s prihodom Rimljanov v našo deželo. V drugem stoletju pred Kr. so začeli Rimljani prodirati na sedanje Kranjsko in so se ga polagoma polastili. Leta 57. pred Kr. je prišel rimski vojskovodja Julij Cezar v naše kraje (po njem se imenujejo Julijske Alpe). Namerjal je pozneje prodirati skozi Kranjsko proti Donavi, a prezgodnja silovita smrt (l. 44. pred Kr.) je preprečila njegov namen. Rimski cesar August je podjarmil po Kranjskem stanujoče Japode in Latobike in si priboril utrjeni mesti Terpo in Metullum. Rimljani so še podjarmili ostali del naše dežele, ki je bila kmalu po Kristusovem rojstvu popolnoma v rimski oblasti.

Od tedaj je vladal po naši deželi mir približno 200 let. Rimljani so ta čas uporabili za uredbo novopridobljenih dežel in najprej ustanovili več vojaških naselbin. Najvažnejša naselbina je bila Emona na mestu sedanje Ljubljane. Emona je bila ustanovljena bajé že za Cezarja, gotovo pa že za rimskega cesarja Augusta. „Na mirju“ so ostanki razvaljenega zidú rimskega tabora (vojaškega mesta), ki je bil 420 *m* širok in 510 *m* dolg in je obsegal 2142 *ha*. Drugi del mesta (civilna Emona) se je razprostiral ob obeh bregovih Ljubljanice in se je naslanjal na utrjeni Grad. Druga utrdba je bila Podturnom. Našli so se ostanki vodovoda blizu Podutika, mozaična tla, razvaljeno zidovje s poslikanimi stropi, kopeli, poškodovani kipi i. dr.

Rimljani so napravili zlasti v vojaške svrhe mnogo izvrstnih cest, ki jim je bila Emona središče. Od Emone je držala cesta v južnozahodni smeri v Nauportus (Vrhnika) in odtod skozi „Ajdovski zid“ v Longaticum (Logatec) in Ad Pyrum in Alpe Julia (Hrušica) v Akvilejo. Druga cesta je držala iz Emone skozi Savio fluvio (Črnuče) ad Publicanos (Lukovico) in Atrans (Trojane) v Celje (Celeia). Važna je bila tudi cesta iz Emone v Sisek, ki je po Kranjskem držala skozi Acervo (Višnja gora), Praetorium Latobicorum (Trebnje), Crucium (blizu Bajnofa) in Neviodunum (Drnovo pri Krškem) v Sisek na Hrvaško. Razen teh glavnih cest je bilo na Kranjskem še več stranskih.

5. Kulturno stanje za rimske vlade.

Razne izkopine iz rimske dobe so prav poučne za kulturno stanje tedanjega časa. Izmed izkopin omenjamo miljnike, kamenite spomenike z napisi, kamenite krste, mozaična tla, fibule (= zapone), zapestnice, korale, steklenice in druge reči. Največ izkopin se je dobilo v Ljubljani, na Vrhniki, pri Svetem Lovrencu nad Polhovim Gradcem, pri Trojanah, Trebnjem, Drnovem, Gribljah pri Št. Jerneju in tudi drugod.

Izkopine na Drnovem in ob Dunajski cesti v Ljubljani so poučne za način, kako so tedaj pokopavali mrtvece. V prvih stoletjih po Kr. so Rimljani mrtvece sežigali in njih pepel shra-

njevali v lepih žarah, ki so jih z drugimi posodami in nakrasninami devali v zidane grobove. Na Drnovem (Neviodunum) so bile posebne lončarnice, kjer so izdelovali žare in druge lončene posode. Rimljani so si napeljavali v mesto po hišah studenčnico in so imeli kopališča s podtalno zračno kurjavo.

Državna in vojaška uprava je bila izpočetka združena in se je ločila šele pozneje. Rimska uprava je bila po ceni, zakaj uradniki niso imeli nikake plače. Nabirali so tudi vojake po naši deželi in jih uvrščali v svoje legije. Rimljani so skrbeli za gmotno blaginjo naše dežele. Cesar Prob je izboljšal vinogradarstvo s tem, da je uvedel nove in boljše vrste trt. Kranjsko rudarstvo je že jako staro, a tudi obrtnost je že slovela v starem veku.

Rimljani so pri nas razširili tudi latinski jezik in rimske odnošaje. Tedanji prebivalci naše dežele so častili razne poganske bogove, a tudi krščanstvo se je udomačilo že zgodaj, najsi so ga hudo preganjali nekateri rimski cesarji. Iz Akvileje je prišlo največ oznanjevalcev krščanstva v naše kraje. Sv. Mohor in Fortunat sta oznanjala novo vero na Kranjskem že okoli l. 51. po Kr. Emona je baje že tedaj imela svojega škofa.

6. Prihod Slovencev v naše kraje.

Usoda naše dežele je bila pod rimsko oblastjo odvisna od usode rimske države. Ko je začela ta propadati, so prišle tudi za Kranjsko velike nadloge. Velika nevarnost je nastala s preseljevanjem narodov, ki se je začelo l. 375. po Kr., ko so divji Huni pridrli iz Azije v sedanjo Rusijo in s tem primorali druge narode, da so zapustili tedanja bivališča. V teh burnih časih se je po Kranjskem zgradilo mnogo gradišč, v katera je bežalo ljudstvo pred divjimi narodi, ki so drli skozi Kranjsko proti jugu ter plenili našo deželo. Marsikatero cvetočo naselbino so uničili ti divji narodi (Huni, Vzhodni Gotje in drugi), da pozneje ni bilo več sledu o njej.

Langobardi so l. 546. zasedli Kranjsko in v tej deželi vladali do l. 568. Po odhodu Langobardov v Italijo so prišli z Obri tudi Slovenci od dolenje Donave v naše kraje in zasedli pokrajine ob Soči, Savi, Kolpi, Dravi in Muri, to je sedanje Kranjsko,

Primorsko, Hrvaško, Koroško, večji del Štajerskega in dolenjega Ogrskega in več krajev na Italijanskem. Naselili so se pa tudi nekoliko po Salzburškem in po južnem delu Dolenje — in Gorenje Avstrijske. Na Toblaškem polju na Tirolskem so se bojevali konec šestega stoletja Slovenci z Bavarci, izpočetka srečno, a končno so zmagali močnejši Bavarci in tako ustavili prodiranje Slovencev.

Slovenci, naseljeni na Ogrskem, so obdelovali polja nomadskih Obrov in žnjimi dobro živeli. Pozneje pa so Obri močno zatirali Slovence. Ti so težko prenašali obrski jarem in neradi obdelovali polja svojih tlačiteljev. Najbrž je tedaj Emona propadla in izginila iz zgodovine. Kjer je stala Emona, so si sezidali Slovenci Ljubljano. Žalostnega obrskega gospodarstva še sedaj spominjajo pripovedke o psoglavcih.

Samo je rešil Slovence iz strašnega položaja. Slovenci so se uprli zoper svoje obrske tlačitelje, in njim se je pridružil Samo l. 623. Ta upor zoper Obre je bil nevaren, ker so tudi drugi sovražniki napadli slovenske pokrajine. Samo je premagal Obre in njih zaveznike l. 631. v tridnevni bitki pri Vogatisgradu (menda ob Muri) in ustanovil veliko državo, v katero je združil Slovence, Moravane in Čehe. Dokler je Samo živel in krepko vladal svojo kraljevino, se je ohranila ta velika slovanska država, ki pa je po njegovi smrti zopet razpadla na več manjših državic.

7. Kulturne razmere starih Slovencev.

Stari Slovenci so bili visoke in krepke rasti, večinoma rjave polti in temnih las. Bili so delavni, odkritosrčni, prijazni in nad vse gostoljubni. Stanovali so v trdno zgrajenih hišah in imeli lesene utrdbe. Že v najstarejših časih so se najrajši pečali s poljedelstvom, živinorejo in čebelarstvom. Za orožje so jim služili kopje, meč in pušica, vendar se niso bojevali radi. Često so slabili domači razpori njih moč ter dali sovražnikom priliko se vmešavati v njih posle ter jih ugonabljati.

Slovenci so bili razdeljeni na zadruge. Zadruga je obsegala vse tiste ljudi, ki so izvirali od istega pradeda in imeli skupno gospodarstvo. Vsaka zadruga je imela svojega glavarja ali

starejšino, ki je vodil gospodarstvo. Zadrugarji so ga morali slušati in spoštovati.

Sčasoma se je zadruga pomnožila tako, da se je nekoliko zadrugarjev ločilo od stare zadruge in ustanovilo v bližini novo zadrugo. Zaveza takih zadrug ali vasi se je imenovala župa, in nje prebivalci so bili eno pleme. Zadružni starejšine ene župe so se zbirali na skupno posvetovanje in volili župnega poglavarja ali župana. Vsako pleme je imelo svoj grad, ki je služil o vojni kot zavetišče.

Kadar se je kako pleme jako pomnožilo, se je del tega plemena preselil v drug kraj ali v drugo deželo. V novi domovini so dali goram, vodam in naselbinam imena iz starega doma. Zato nahajamo večkrat na raznih krajih ista imena, n. pr. Hum, Javornik, Bistrica, Reka, Poljane, Zagorje i. t. d. Plemena so se združevala v večje celote in si izbrala skupnega glavarja ali kneza. O vojni so volili vojvode, ki so večkrat tudi še po sklenjenem miru ohranili svojo oblast.

Vsi Slovenci so bili po zakonu enaki in vsi zadrugarji so imeli enake pravice. V starih časih Slovenci niso imeli sužnikov, kakor so jih imeli drugi narodi. Vojni ujetniki so jim sicer morali služiti, a Slovenci so ravnali ž njimi milo ter jih osvobodili čez nekaj časa. Tak osvobojenec se je zval „ognjiščanin“ in je z drugimi zadrugarji sedel za istim ognjiščem.

8. Vera starih Slovencev.

Stari Slovenci so oboževali prirodo in razlikovali dobre bogove in bese (huda bitja). Kar je dobrega na svetu, izhaja od bogov, kar je slabega, pa od besov. Najvišji bog je bil Svarog, stvarnik nebes in zemlje, svetlobe in toplote, kot Perun tudi povzročevatelj bliska in groma. Svarogovi sinovi so bili Dažbog (= bog, ki daje solnce), Ogenj in Mesec. Veles je bil bog čred, Vesna boginja pomladi, Lada boginja rodovitnosti, Triglav bog zemlje, morja in zraka, Morana boginja zime in smrti, Kurent bog razuzdanosti.

Nižje vrste boginje so bile Rojenice (Sojenice), ki so prebivale v votlinah in novorojencem določale usodo. Vile so bele

žene, ki jahajo na belih konjih; dele se na zračne, pogorske in povodne Vile. Vehtra-Baba je kraljica belih žen in stanuje na gozdnatih višinah, poleti tudi po jezerskih globinah.

Škrat je kosmat, ima zeleno suknjico in rdečo kapico ter baje nosi denarje v hišo. Čatež je napol človek, napol kozel in ti ne stori nič žalega, ako ga ne zasmehuješ. Gospodarčki so dobri hišni duhovi. Znani so tudi Povodni mož, Divji mož, Šent (šentajoči škrat), Gestrin (hud vodni duh) i. dr.

Slovenci so verovali, da je človeška duša neumrjoča. Ko se je duša ločila od telesa, je letala po drevju, dokler niso telesa sežgali ali pokopali. Potem so prišli pravični v nav k bogovom, grešniki pa v črno noč k besom. Posebnega duhovskega stanu Slovenci niso imeli, rodbinski starejšine so opravljali božjo službo in darovali bogovom.

Slovenci so svečano slavili nekatere praznike. Ob času zimskega solnčnega obrata (o našem Božiču) so praznovali kračune in darovali podzemeljskim in vodnim bogovom. Pred pustom so slavili Kurenta z raznimi burkami in veselicami. Konec zime so sežigali podobe boginje Morane ali žagali babo, od samega veselja, da je konec nje vlade. Začetkom pomladi so nosili podobo boginje Vesne po bivališčih. Ob poletnem solnčnem obratu so sežigali krese Solncu in Ognju na čast.

9. Slovenci sprejmejo krščansko vero.

Po Samovi smrti so se Slovenci kolikor toliko srečno branili proti Langobardom. Velika nevarnost je Slovencem potem pretila od Obrov, ki so jih zopet z veliko silo napadli menda l. 748. V tej stiski si naprosi korotanski vojvoda Borut, ki je tudi vladal večjemu delu naše dežele, Bavarce na pomoč. Bavarci so premagali Obre, a za plačilo so morali Slovenci priznati bavarsko, oziroma frankovsko nadoblast. Začelo se je pa tudi širiti krščanstvo med korotanskimi Slovenci, in sicer največ po prizadevanju solnograških škofov.

Za Borutom je zavladal njegov sin Karast (Gorazd), ki je bil na bavarskem dvoru krščansko vzgojen in se je trudil, da se razširi krščanstvo med Slovenci. Vladal pa je le tri leta. Njegov

bratranec Hotemar (Hotimir, Kajtimar) se je tudi mnogo trudil za razširjanje krščanstva. Iz Solnograda je prišlo več duhovnikov v slovenske dežele, a Slovenci niso imeli mnogo zaupanja do tujih duhovnikov. Poganski Slovenci so se mu trikrat uprli, a užugal jih je s pomočjo drugih že pokristjanjenih Slovencev. Hotemar je umrl l. 769.

Vladuh (Valjhun) se je tudi boril zoper poganske Slovence, ki so pregnali duhovnike iz dežele. Z bavarsko pomočjo je premagal upornike. Še enkrat so se uprli poganski Slovenci, a so bili končno premagani. Odslej se je krščanstvo vedno bolj širilo po Koroškem, Kranjskem in Štajerskem, in ustanovila se je v teh deželah solnograška cerkvena nadoblast.

Leta 811. je Karel Veliki določil Dravo za mejo med akvilejskim patriarhatom in solnograško nadškofijo. Kranjsko je torej spadalo pod Akvilejo razen majhnega dela, ki je ostal tržaški škofiji. V devetem stoletju je tudi sv. Metod deloval med panonskimi Slovenci in uvedel slovensko bogoslužje, kar pa ni bilo po volji nemški duhovščini, ki je Metoda tožila v Rimu. Pozneje je šel Metod na Moravsko, in Vihing je postal pomožni škof v Nitri. Po Metodovi smrti (l. 886.) je Vihing med Slovenci odpravil slovensko bogoslužje in zopet uvedel latinske obrede.

10. Kranjsko pod raznimi vladarji.

„Carneola“ (Kranjsko) se že omenja v opisu zemlje neznanega pisatelja „Anonymus Ravennas“ (okoli l. 670.). „Carniolenses“ (Kranjci) se že imenujejo med narodi, ki so okoli l. 820. pomagali v boju vojvodi Ljudevitu, vladarju panonskih Slovencev med Dravo in Savo.

Mejna grofija Kranjska („Chreina marcha“) je bila bajé ustanovljena l. 973. in je obsegala Gorenjsko in Srednje Kranjsko (del Notranjskega in Dolenjskega južno od Ljubljane do srednje Krke in Kolpe). Šele od srede 13. stoletja so razločevali Kranjsko in Slovensko krajino, ki je obsegala južnovzhodne pokrajine ob hrvaški meji. „Kraška tla“ (sedanje Notranjsko) so povečjem spadala k Istri. Vladarji (kraljevi uradniki) so tedaj stanovali v Kranju in se najprej imenovali „grofje“ in potem „mejni grofje kranjski“.

Leta 1077. je podaril nemški cesar Henrik IV. mejno grofijo Kranjsko Oglejskemu patriarhu, ki je imel že prej posestva v deželi. Oglejski patriarhi se niso mogli polastiti vse mejne grofije. Brižinska škofija in Briksenska škofija sta dobili nad polovico Gorenjskega kot nedotekljivo posest. Ostali del mejne grofije, kjer so imeli grofje Orlamündski velika posestva, so pozneje dobili sorodni grofje Sponheimski, grofje Bogenski in Andechs-Meranski, ki so bili pravi gospodarji Kranjski od l. 1180. do l. 1209. Šele ko je bil preklican mejni grof Istrski, Henrik iz rodovine Andechs-Meranske, so se za nekaj časa polastili Kranjske in Istrske Oglejski patriarhi. Po Henrikovi smrti (l. 1228.) so se Babenberžani in Sponheimski grofje udomačili na Kranjskem.

Babenberški vojvoda Leopold VI. Slavni je dobil za večjo svoto od brižinskega škofa Gerolda l. 1229. mnogo fevdov, zlasti na Dolenjskem. Njegov naslednik, Friderik II. Bojeviti, je ta posestva pomnožil tako, da se je podpisoval za gospodarja Kranjskega. Tudi Sponheimski grofje so širili svoja posestva na Kranjskem. Vojvoda Bernhard je že po smrti mejnega grofa Henrika dobil njegove Krške fevde, in ko je l. 1246. izmrl viteški rod Babenberžanov, tudi Brižinske fevde. Njegov naslednik Ulrik se je poročil z vdovo zadnjega Babenberžana, dobil od patriarha Oglejske fevde in se odslej imenoval „Kranjski gospodar“.

Po smrti koroškega vojvode Ulrika iz Sponheimske rodovine je dobil Kranjsko češki kralj Otokar II., ki se je takoj napotil v to deželo. Prodiral je ob Savi na Dolenjsko in odtod proti Ljubljani, ki jo je vzel brez velikega truda. Polastil se je več gradov in mest, n. pr. Kostanjevice in Kamnika, potem pa je hitel po Savski dolini na Koroško. Odlikoval je Kranjce, izmed katerih jih je nekaj sprejel med svoje dvorjanike. Otokar II. je bil radodaren posebno proti prostemu narodu in zato pri kmetih in meščanih priljubljen.

11. Rudolf Habsburški.

Leta 1273. je sedmorica izbornih knezov soglasno izvolila Rudolfa Habsburškega za nemškega kralja. Ta volitev je bila odločilnega pomena tudi za Otokarja II., ki je bil tedaj na vrhuncu

svoje slave. Otokar ni priznal izvolitve Rudolfa Habsburškega nemškim kraljem. Na Augsburškem državnem zboru se je sklenilo, da ima Otokar državi povrniti Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko. Leta 1276. se je odpovedal Otokar omenjenim deželam. Otokar pa ni mogel pozabiti svojega ponižanja in je le čakal ugodne prilike, da si pridobi izgubljene dežele. Že naslednje leto se je vzdignil zoper kralja Rudolfa. Odločilna bitka med Rudolfom in Otokarjem je bila dne 26. avgusta l. 1278. pri Dürnkrutu na Moravskem polju. Kralj Rudolf se je bojeval na čelu onega oddelka, v katerem so bili Kranjci, in je le s hudim naporom premagal Otokarja, ki je bil v bitki ubit.

Sedaj je bil Rudolf gospodar Kranjskega in drugih dežel. Na državnem zboru v Augsburgu l. 1282. je Rudolf v soglasju z izbornimi knezi svojima sinovoma Albrehtu in Rudolfu kot fevd podelil poleg Avstrijskega in Štajerskega tudi Kranjsko in Slovensko krajino. Toda deželni stanovi teh dežel so že naslednje leto dosegli pri kralju Rudolfu, da je bil Albreht sam njih vladar. Tačasno Kranjsko s Slovensko krajino je obsegalo približno 7700 km^2.

Kranjsko s Slovensko krajino pa je zastavil kralj Rudolf za posojilo 20.000 mark srebra vojvodi koroškemu, grofu Majnhardu Tirolskemu, ki je vladal Kranjsko od l. 1286.—1295. Vendar pa se je izrečno naglašalo, da sta Kranjsko in Slovenska krajina last Albrehta Avstrijskega in njegovih naslednikov.

Po Majnhardovi smrti je vladal njegov sin Henrik (1295.—1335.). V tem času je Kranjsko mnogo trpelo po raznih nezgodah. Od vojne med kraljem Abrehtom Avstrijskim in Henrikom, ki je bil tudi češki kralj, je bilo tudi Kranjsko prizadeto. Leta 1309. pa so deželo pustošile kobilice in tri leta pozneje je bila huda lakota, da so celo iz Sicilije uvažali žito na Kranjsko.

12. Ostrovrharji.

Zahodno od dolenjskih Radeč je Svibno z razvalinami starega gradu, v katerem je baje shranjen zaklad. Posestniki Svibenskega gradú so bili v srednjem veku Ostrovrharji (Schärfenberg), ki so bili poleg Turjačanov najstarejši kranjski plemiči.

Za češkega kralja Otokarja II. je Viljem Ostrovrhar v bojih tega kralja z Ogri prestopil na ogrsko stran. Viljem in Henrik Ostrovrhar sta se udeležila posvetovanja v Gradcu, ko se je pripravljal Rudolf Habsburški na veliki boj zoper Otokarja II. Zadnji Ostrovrhar Viljem je bil ubit l. 1293. v boju Koroščev in Goričanov z grofom Ulrikom Heunburškim, ki ga je podpiral kot prijatelj s precejšnjo vojsko. V bitki pri Grebinju na Koroškem je bil Ostrovrhar smrtno ranjen; umirajoč je dal svoj prstan prijatelju Aufensteinerju, češ, da mu bo varno shranjen v veliko srečo.

Stara pripovedka pripoveduje, da je dobil Viljem Ostrovrhar ta prstan od krasno oblečenega in venčanega kralja pritlikavcev proti temu, da mu pomore v boju z drugim kraljem pritlikavcev. Obljubil mu je tudi pas, ki ga bo čuval v vseh nevarnostih. Vitez obljubi pritlikavcu, da pride čez pet tednov s svojo vojsko na določeno mesto. Pritlikavec mu zatrdi: „Dobro shranjeni prstan ti bo v veliko srečo, ako mi ostaneš zvest, drugače pa v pogubo.“

Vitez je bil odslej otožen in je šel pred odhodom na bojišče k izpovedi. Ko je žena izvedela o sestanku s pritlikavcem, je pregovorila viteza, da ni šel pritlikavcu na pomoč; in tako se je izneveril dani prisegi.

Ko je pozneje prišel vitez slučajno na prej omenjeno mesto, se je zopet prikazal pritlikavec, mu očital nezvestobo ter mu prerokoval nesrečo v rodbini in na vojni. Teh nesreč ga je bil doslej varoval prstan. Odslej je bil Viljem Ostrovrhar jako otožen in obupan ter se je naveličal življenja, ki ga je uničila bitka pri Grebinju.

13. Rudolf IV. Ustanovnik.

Po smrti Henrika Koroškega sta se polastila Kranjskega in Slovenske krajine habsburška vojvodi Albreht II. Modri (1335.—1358.). in Oton Veseli (1335.—1339.). Od l. 1335. je bila naša dežela stalno združena z Avstrijo. Albreht II. je vladal modro in pravično, a v tej dobi je Kranjsko zadelo več nesreč. Leta 1339. so deželo pustošile kobilice, l. 1348. je bil velik potres in črna kuga, ki je razsajala še več let.

Rudolf IV. Ustanovnik (1358.—1365.) je mnogo storil za Ljubljano in Kranjsko sploh; zagotovljeno mu je častno mesto v zgodovini kranjske dežele. Leta 1360. je zboroval v Ljubljani velik knežji shod, ki se ga je udeležilo mnogo cerkvenih dostojanstvenikov, posvetnih knezov in drugih velikašev. Rudolf IV. je poizkušal svoja kranjska posestva pomnožiti po dedni pogodbi, ki jo je sklenil z goriškim grofom Albertom IV. Ta je imel fevdna posestva na Notranjskem in v Slovenski krajini. Po tej pogodbi so po Albertovi smrti l. 1374. pripadla Avstriji Pivka, Metlika in Črnomelj.

Leta 1364. je postalo Kranjsko vojvodina, in Rudolf IV. se je odslej nazival „vojvoda Kranjski“. Naslednje leto je ustanovil Rudolfovo (Novo mesto) in mu podelil mestne pravice in svoboščine. Rudolfovo je kmalu postalo središče Dolenjskega in važna trdnjava zoper turške navale.

V tem času je nastala tudi kočevska nemška naselbina. Cesar Karol IV. je podaril grofu Frideriku Ortenburškemu tristo rodbin premaganih Frankov in Turinžanov kot tlačane, ker bi jih bil moral sicer kot upornike kaznovati drugače. Te rodbine je naselil večinoma po sedanjem Kočevskem.

Rudolf IV. se je dvakrat bojeval zoper akvilejskega patriarha. V Ljubljani se je zbirala Rudolfova vojska, in odtod so se pošiljale vedno nove nadomestilne čete v vojno. V prvi vojni je pridobil več akvilejskih fevdov na Kranjskem in v Slovenski krajini, pred koncem druge vojne pa je umrl l. 1365. Rudolf IV. je bil pravičen in krepek vladar.

14. Ernest Železni. (1406.—1424.).

Po Rudolfovi smrti sta prevzela vladarstvo avstrijskih dežel njega brata Albreht III. († 1395.) in Leopold III. († 1386.). Za Leopoldom III., ki je vladal Notranje Avstrijsko (torej tudi Kranjsko), pa je dobil slovenske dežele Leopoldov najstarejši sin Viljem.

Leta 1396. je bila nesrečna bitka pri Nikopolju, v kateri je turški sultan Bajesid premagal ogrskega kralja Sigmunda. Še onega leta so prvič pridrli krvoločni Turki v slovenske pokrajine, in sicer na Spodnje Štajersko. V tej bitki so stali

v središču kristjanske vojske med drugimi tudi štajerski in kranjski Slovenci, katerim je poveljeval kranjski deželni glavar, celjski grof Herman.

Po Viljemovi smrti sta njegova brata Leopold IV. in Ernest Železni skupno vladala našim deželam do Leopoldove smrti (1411.). L. 1408. so Turki prvič pridrli na Kranjsko. Napadli so Metliko in Črnomelj ter grozno razsajali po obližju teh mest in po Slovenski krajini. Pomorili so mnogo kristjanov, druge pa odgnali v sužnost. Tedaj so se začeli hudi časi in nadloge za kranjsko deželo, v katero so divji Turki prihrumeli še mnogokrat. Na Kranjskem je težko najti kraj, kjer ne bi bili divjali krvoločni Turki, ki so še sedaj v narodu v groznem spominu.

Vojvoda Ernest je prišel l. 1414. v Ljubljano in je obiskal svojo mater Virido, ki je živela na gradu pri Pristavi nad Zatičino, odkar je bil nje soprog Leopold III. padel v bitki pri Sempahu (v Švici).

S to vojvodinjo je v zvezi pripovedka o kači, ki žre otroke. „Doječa kmetica je nekoč na graščinski njivi plela zel in postavila v zibeli spečega otroka v brazdo, da ga o potrebi lahko doji. Zdajci se priplazi iz bližnjega gozda velika kača, vzame otroka iz zibeli in ga hoče odnesti. Mati, ki jo je opozoril otroški krik, zagleda svojega otroka v žrelu velike kače in v tej nevarnosti pomoli k najsvetejši Devici, zaščitnici samostanske cerkve. Otrok pade nepoškodovan iz kačinega strupenega žrela. Na velikem oltarju vzidana kača še dandanašnji izpričuje ta čudež.“

Ko so aprila l. 1415. pridrli razbojniški Turki na Kranjsko in opustošili deželo tja do Polhovega Gradca, je ukazal vojvoda, da se Ljubljana močno utrdi. Ta utrdba glavnega mesta je bila jako potrebna zaradi pretečih turških navalov. Z vojvodovo pomočjo se je l. 1418. ustanovila stolna šola, iz katere je nastala prva gimnazija na Kranjskem. Podpiral je tudi Kamnik, Kranj in druga mesta.

15. Friderik V. (III.) (1424.—1493.).

Njegovo vladanje je polno usodnih dogodljajev za Kranjsko. Turki so ponovili svoje napade na Kranjsko l. 1429. Nad 8000 Turkov je prišlo čez Kolpo. Napadli so Metliko ter se je polastili. Na

daljnjem potu proti Novemu mestu je turška drhal morila, zažigala in plenila cerkve. Pri Novem mestu pa so bili Turki popolnoma premagani in potem 40 let niso več prišli na Kranjsko.

Med Friderikom in njegovim bratom Albrehtom VI. je nastala vojna, v kateri je bil na Albrehtovi strani mogočni celjski grof Urh II., ki je imel spretnega vojskovodjo Čeha Jana Vitovca. Celjanom se je vdalo več dolenjskih gradov. V celjski oblasti je bil notranjski Lož, ki se ga je l. 1439. polastila cesarska vojska in ga zažgala. Od onega časa Lož ni več dobil prejšnje veljave. Pri Mokronogu so Celjani premagali cesarsko vojsko in se polastili mokronoškega gradu.

Leta 1442. so oblegali Ljubljano, ki jo je jako uspešno branil Juri Apfaltrern. Ker se Celjani niso mogli polastiti mesta, so pustošili po okolici. Odslej so bile davka proste one hiše v Ljubljani, katerih prebivalci so se l. 1442. pogumno bojevali zoper Celjane. V znamenje odvisnosti od deželnega vladarja so plačevali en krajcar hišnega davka na leto in ta krajcar v noči 30. septembra nesli v slovesnem sprevodu v mestno hišo. Tudi Kranj je bil na cesarski strani, a se je moral vdati Urhu II., ki ga je bil napadel nenadoma. Kmalu potem so se cesarski zopet polastili mesta in nato premagali Celjane pri Novem mestu.

V Dunajskem Novem mestu se je cesar l. 1443. spravil z bratom Albrehtom VI. in celjskim grofom. Že drugo leto je prišel cesar v velikem spremstvu s svojim tajnikom Enejem Silvijem Piccolominijem (poznejšim papežem Pijem II.) v Ljubljano, kjer so ga deželni stanovi sprejeli prav slovesno.

Leta 1442. in 1447. so kobilice povzročile veliko škodo v naših krajih, a dve leti pozneje je morila huda kuga po Kranjskem, Koroškem in Štajerskem.

Zadnjega celjskega grofa Urha II. so l. 1456. umorili v Belem gradu. Njegova bogata zapuščina je dala zopet povod hudim bojem. Na Notranjskem so imeli celjski grofje mnogo posestev in zaradi teh je nastala vojna med cesarjem in Celjani. Celjani so oblegali cesarja v Celjskem gradu in bi ga bili ujeli, da ga niso rešile še o pravem času došle kranjske vojaške čete.

Ko je bil cesar odpotoval na Kranjsko, je udaril Vitovec skozi Tuhinjsko dolino na Kranjsko, kjer se je že bila cesarska

vojska polastila več celjskih posestev. Vitovec je uplenil in razdejal Škofjo Loko, premagal Kranj in se napotil proti Radovljici, ki jo je cesarski poveljnik Gašpar Lamberški zažgal in potem zapustil. Celjani zasedejo Radovljico, a kranjska deželna bramba jih prisili, da se zopet umaknejo na Štajersko.

Kmalu potem sta se pogodila s cesarjem obvdovela celjska grofinja Katarina in Vitovec. Katarina je odstopila celjska posestva. Tako so dobili v oblast Habsburžani večinoma med Krko in Kolpo ležeča posestva nekdaj mogočnega celjskega rodu.

Friderik III. je l. 1461. ustanovil ljubljansko škofijo, ki je tedaj obsegala le del Gorenjskega, dve dolenjski župniji in nekatere koroške in štajerske župnije; ostali del Kranjskega pa so obdržali akvilejski patriarhi in za njimi goriški nadškofje ter nekoliko tržaški škofje.

Cesar Friderik III. je združil Gorenjsko, Dolenjsko, Metliko, Pivko in več delov Notranjskega v vojvodino Kranjsko. Cesar je uvedel v belo-modro-rdečem deželnem grbu namesto bele zlato barvo, od l. 1836. ima pa deželni grb zopet belo-modro-rdečo barvo.

Mnogo je pretrpela dežela po turških navalih in drugih nezgodah za cesarja Friderika III., ki je umrl l. 1493. Cesar se je tudi Kranjcem večkrat izkazal hvaležen za njih zvestobo in veliko požrtovalnost ter dal raznim mestom novih pravic in svoboščin.

16. Turki pred Ljubljano.

Turki so bili prvič pred Ljubljano l. 1415. Zlasti nesrečno je bilo za Kranjsko leto 1469., ko so Turki pustošili in morili posebno po Dolenjskem. Prišli so tudi pred Ljubljano in zažgali stolno cerkev, ki je bila zunaj obzidja. Dve leti pozneje so zopet prišli pred Ljubljano. Goreče vasi v okolici so bile Ljubljančanom znamenje preteče nevarnosti; še o pravem času so zavarovali mesto. Turki so oplenili dvoje predmestij.

Med najhujše turške navale spada oni v letu 1471., ko je Izak paša trikrat pridrl na Kranjsko. Z glavno vojsko je odrinil proti Ljubljani in dospel tja podnoč.

Pred obzidjem je razdelil turški paša svojo vojsko na tri oddelke. Prvi oddelek je prodiral ob Savi proti Kranju in nadalje ob

Kokri. Druga drhal je drla proti Kamniku in prišla čez predhribje Kamniških planin v Savinsko dolino in do Celja, kjer so požigali, pomorili in v sužnost odgnali okoli 30.000 ljudi. Tretja drhal je plenila in morila po Dolenjskem.

Leta 1472. so Turki po stari navadi grozovito divjali po naši deželi. Pustošili so po Notranjskem in potem odrinili proti Ljubljani, kjer so se pred mestnim obzidjem utaborili na treh krajih, in sicer na Poljanah, v Šiški in v jami za Sv. Krištofom. Plenili so po okolici in zažgali šentpetersko cerkev, ki je bila zunaj obzidja. Topovi z grada so prepodili Turke in rešili Ljubljano hudega zla.

V spomin na ta dogodek so hodili odslej Ljubljančani vsako leto na velikonočni ponedeljek popoldne v slovesnem izprevodu iz šentpeterske cerkve k Sv. Krištofu. V Lovševi jami ali Turški jami za cerkvico, kjer je bilo pozneje pokopališče, je bila veselica za ljubljansko mladino. Ljubljančani so jim metali namesto razbeljenih svinčenih krogel jabolka in pomaranče.

V spomin na lakoto, ki jo je povzročilo turško obleganje, dasi je trajalo le teden dni, jedo na velikonočno nedeljo po starih hišah v Ljubljani in tudi drugod po deželi repne olupke „aleluj o“ za prikuho.

17. Grmade.

Ker so se turški navali vedno množili, so se odslej Slovenci bolje zavarovali zoper turške napade in so zlasti skrbeli za to, da jih Turki niso več iznenadili tako, kakor prej. Turški navali so bili tako pogubni posebno zaradi tega, ker so Turki povečjem na brzih konjih iznenadili kristjane.

Kranjci so zažigali grmade kot znamenja pretečega turškega navala. Ko so se Turki bližali prvi slovenski vasi, so zažgali prebivalci na bližnjem griču ali na sosednji gori grmado, in to so posnemali od gore do gore po vseh pokrajinah slovenskih. Tako se je po teh grmadah kmalu izvedela nevarnost. Takoj so se zbirali prebivalci in odhiteli na kraj največje nevarnosti. Še sedaj se imenujejo nekateri vrhovi „Grmada“; značijo nam kraje, kjer so zažigali take grmade.

Kadar so se Turki bližali od Petrinje ali Siska dolenjski Kostanjevici ali Metliki, so to naznanjale goreče grmade na Me-

hovem, na Gorjancih, Hmeljniku pri Mirni peči, Št. Petru pri Žumperku, na Vrh Trebnjem, Primskovem, starem Višnjegorskem gradu, Magdalenski gori pri Šmarjah in na Ljubljanskem gradu.

Ob prihodu Turkov od Kolpe pri Vinici so zažigali grmade na Pleševici pri Adlešičih in na Preliheljski gori pri Knežji Lipi, na Friedrichsteinu pri Kočevju, pri Sv. Ani nad Ribnico, na Orteneku ali Grmadi, na gorah pri Velikih Laščah, pri Sv. Ahacu, na griču pri Sovneku in na Ljubljanskem gradu.

Notranjsko je dobilo znamenje preteče nevarnosti po gorečih grmadah na Šilertaboru, na gorah pri Senožečah in Vipavi, na Soviču pri Postojni, na starem Loškem gradu, na Grmadi pri Ložu, na Grmadi pri Planini, na Vrhniških gorah in na Ljubljanskem gradu.

Gorenjskemu se je dalo znamenje z Ljubljanskega grada, na Šmarni gori, na Kamniškem Starem gradu, pri Velesovem, na Šmarjetni gori, pri Sv. Petru nad Begunjami, na Blejskem gradu, na Jesenicah in na Fužinah.

18. Tabori.

Da bi prebivalcev ne iznenadili turški napadi in da bi si rešili življenje in premoženje, so zgradili na Kranjskem od l. 1471. počenši takozvane t a b o r e. Tabori so stolpi in utrdbe na vzvišenih krajih; prebivalci so jih lahko branili in služili so jim tudi kot zavetišča. Tudi nekatere cerkve so utrdili in obkolili z obzidjem ter jih na ta način izpremenili v tabore.

Ko so se Turki bližali, so znosili prebivalci svoje blago v tak tabor. Ženske in otroci so molili v cerkvi, moški so se pa postavili za obzidjem v bran, ker jih je, če bi bili Turki zmagali, čakala smrt ali sužnost. Taki tabori so bili dobro zavetišče, ker jih Turki niso dolgo oblegali. Še dandanes imamo več krajev, ki se nazivljejo „Tabor“. Od teh nekateri še stoje, drugi pa so v razvalinah. Na Kranjskem je bilo okoli 70 „taborov“ v obrambo zoper Turke.

Tabore nahajamo med drugimi pri Sv. Tilnu v Repnjah, v Cerkljah, Dobu, na Krtini, na Goričici, v Komendi, v Preddvoru, pri Sv. Kunigundi blizu Ihana, v Češnjicah in Podbrezju na G o r e n j s k e m.

Na Dolenjskem so bili tabori: Primskovo, Zagradec, Pleterje, Mirna peč, Sv. Miklavž pri Turjaku, Gotenice, Stari log, Mozelj, Moravice, Koprivnik na Kočevskem i. dr.

Izmed notranjskih taborov so bolj znani: Zaklanec pri Horjulu, Sv. Križ, Tabor pri Logatcu, Studeno, Cerknica, Begunje, Šilertabor pri Zagorju, Košana, Slavina i. dr.

Po Krasu pa, kakor n. pr. v Suhi Krajini, Dobravi, Ribniški dolini, v okolici Planine, Cerknice in Postojne in drugod so pribežali prebivalci pred turškimi razbojniki z živino in drugo premičnino v skrite kraške jame in votline, ki so jim služile v varno zavetišče; o tem tudi pričajo narodne pripovedke.

19. Erazem Predjamski.

Severnozahodno od Postojne je vas Pred Jamo v globoki dolini ob koncu skalne grape tik 123 *m* visoke pečine. Tu so znamenite Predjamske votline, ki so deloma dobro izhojene. V taki votlini ali jami stoji Predjamski grad na skoro navpičnih skalah nad strugo potoka Lokve, ki se izgublja pod Nanosom. Ta grad je bil najimenitnejši vseh kranjskih viteških gradov. Zaslovel je Predjamski grad po svojem zadnjem posestniku Erazmu Predjamskem (Luegerju), ki je imel tudi grad Luknjo (Lueg) nad izvirom Prečine na Dolenjskem.

Erazem Predjamski je bil iskren prijatelj velikanskemu vitezu Andreju Baumkircherju (rojenemu v Vipavi), ki se je odlikoval l. 1452. pred Dunajskim Novim mestom. Ko so namreč uporniki oblegali cesarja Friderika v tem mestu, so mu prišli tudi Kranjci na pomoč. Sovražniki so z veliko silo naskočili mesto in se ga skoraj polastili, če ne bi jih bil Andrej Baumkircher zadrževal tako dolgo, da so cesarski zaprli mestna vrata. Leta 1471. se je uprl Baumkircher cesarju in potem so ga v Gradcu obglavili.

Erazem Predjamski je l. 1483. na cesarskem dvoru na Dunaju z mečem ubil maršala Pappenheima, ker je bil razžalil spomin njegovega nesrečnega prijatelja Andreja Baumkircherja. Zato so ga zaprli in obsodili na smrt. Erazem Predjamski je pa ubežal na svoj grad na Kranjskem ter je postal strah okoličanov. Nekoč je celo pripeljal turško četo pred Trst.

Nato je dobil tržaški glavar Gašpar Ravber povelje, naj ga ukroti. Ker je bival v skalnatem gradu, ga cesarski vojaki niso mogli izslediti. Erazem je bil vedno drznejši in je prišel neki dan pred Mali grad pri Planini, kjer se je bil utaboril Ravber s svojo vojsko, ter se ponudil cesarskemu poveljniku, da ga pripelje do Erazmovega gradu in ga tam pogosti. Erazem se je jedva rešil na brzem konju, a sledovi konjskih kopit v novo zapadlem snegu so držali do njegovega gradu.

Cesarski so oblegali grad vso zimo. Spomladi je Erazem večkrat poslal Ravberju svežega vipavskega sadja po svojem slugi, ki so ga cesarski končno podkupili, da jim je ponoči z lučjo pokazal bivališče Erazmovo. Cesarski so streljali na tisto mesto, in kosi razstreljene skale so ubili Erazma Predjamskega.

20. Notranji razvoj v srednjem veku.

Marsikake ovire so našo deželo zadrževale v napredku in mnogo zla je pretrpela za preseljevanja narodov, potem po drugih sovražnih napadih in proti koncu te dobe zlasti po krutih Turkih.

Kmalu potem ko so se bili Slovenci osvobodili obrskega jarma, so prišli pod frankovsko oblast. Tudi na Kranjskem se je razvilo fevdstvo in tako se je zmanjšalo število popolnoma svobodnih prebivalcev. A nastala so mesta, in trgovina je v njih procvitala; tudi občila so se izboljšala.

Habsburžani, ki so leta 1335. zavladali na Kranjskem, so dobili brižinske fevde in tudi akvilejska posestva, Slovensko krajino, l. 1374. pa Pivko, Metliko in Črnomelj. Vladni sedež je postala Ljubljana. L. 1456. so dobili še posestva med Krko in Kolpo. L. 1522. so se združile z vojvodino Kranjsko: Slovenska krajina, Metliška grofija, Pivka, Istra in Kras. Kranjsko je tako postalo samostalna dežela s svojim deželnim glavarjem.

Številno plemstvo je imelo mnogo dednih posestev ali alodov in posojenih posestev ali fevdov. Ubožnejši plemenitaši so dobili fevde in so se imenovali dvorniki (ministeriales). Plemenitaši in ministeriali so bili pod sodno oblastjo fevdnega gospoda, ki se je ž njimi tudi posvetoval o važnih rečeh. Take skupščine je skliceval

deželni knez in s tem je dobilo plemstvo posebne predpravice. Tako je nastal deželni zbor, v katerem so bili le plemenitaši, redkokdaj tudi višji cerkveni dostojanstveniki in mestni sodniki kot zastopniki vladarskih mest.

Navadno je kranjski deželni zbor o deželnih potrebščinah sam zboroval, od leta 1410. so pa večkrat kranjski, štajerski in koroški deželni stanovi zborovali na skupnih deželnih zborih.

Za deželno obrambo so bili zavezani vsi plemenitaški veleposestniki in duhovni graščaki s svojimi dvorniki, nadalje meščani in kmetje vladarskih in patrimonialnih trgov in občin. Šele Makimiljan I. je osnoval stalno vojsko.

Odkar so na Kranjskem zavladali Habsburžani, so imele oblast nad kmeti „gosposke“. Odslej so bili kmetje podložni graščakom, samostanom, škofom in tudi mestom, za katere so morali tlačaniti in jim plačati razne davke. Plačevali so davke v denarjih in pridelkih, kakor n. pr. žito, piščeta, jajca, sir, vino i. dr. Do cesarja Jožefa II. so bili kmetje tlačani. Le s privoljenjem graščakovim so se smeli izseljevati, prodajati ali kupovati posestva, prepuščati premoženje po lastni volji, oženiti se ter otrokom izvoliti katerikoli poklic i. t. d. Graščinski nadzornik tlačanom je bil „valpet“, največji hlapec. Kmetje so mnogo pretrpeli po Turkih in graščakih, in njih stanje se je po raznih uporih le še poslabšalo. A nad kmeta so prišle še druge nadloge, ki so ga trle in pomnožile njega bedno stanje, kakor lakota in kuga.

21. Kulturne razmere v srednjem veku.

Poljedelstvo je bilo v srednjem veku precej zanemarjeno. Le vipavsko sadjarstvo in vinarstvo je bilo na boljšem glasu. Kranjsko rudarstvo je zelo staro. Že v prazgodovinski dobi so bili plavži v deželi. Konec 15. stoletja so odkrili stanišče živega srebra in cinobra v Idriji. Tudi v Litiji in okolici so se že gotovo v oni dobi pečali z rudarstvom. Glede na obrtnost in trgovino je slovelo Kranjsko že v starem veku. Že za Rimljanov je bila znana dolenjska prtenina in gorenjska železnina. V srednjem veku pa so se posebno v Škofji Loki in okolici pečali z izdelovanjem nevaljanega sukna in platna, drugod po Gorenjskem, zlasti v Tržiču in

Železnikih so tržili z domačo železnino, ki so jo tudi izvažali v Italijo.

V srednjem veku je bilo pravzato važno brodarstvo, zlasti po Savi in Ljubljanici. Po Valvasorjevem poročilu je bila l. 1092. po Ljubljanici ladijska dirka, l. 1210. pa tudi po Ljubljanici tekmovalni boj med Krakovčani in Trnovčani.

Živahna trgovina in rastoča blagost sta tudi vplivali na stavbarstvo, slikarstvo in kiparstvo. O starokrščanskem in bizantinskem slogu ni sledu na Kranjskem, a tudi romanski slog se je začel razvijati razmerno pozno. V romanskem slogu je zgrajeno kostišče v Trebeljnem pri Mokronogu in cerkvica na Malem gradu v Kamniku. Ob koncu 13. stoletja se je vršil pri cerkvenih stavbah prehod iz romanskega sloga v gotski slog. Cerkve so dobile drugo lice, in sicer šilaste loke pri portalih ali svodih, a imajo še težke in močne stolpe.

Najstarejša gotska stavba je v Svibnjem, zahodno od dolenjskih Radeč. Med najstarejše gotske cerkve spadata tudi župni cerkvi v Mošnjah in Šmarju. Zanimiva je gotska cerkev v Crngrobu pri Škofji Loki. Med najimenitnejše gotske stavbe spada stara strogo gotska cerkev v Pleterjah, zgrajena med l. 1410. in 1420. Večina gotskih cerkvá je iz 15. in 16. stoletja, tako v Cerknici (l. 1482.), v Kranju (l. 1491.). v Radovljici (l. 1492.), v Št. Rupertu (l. 1497.), v Leskovcu (l. 1500.), v Škofji Loki (l. 1538.) in v Dvoru pri Polhovem Gradcu (l. 1563.). Zanimiva je tudi cerkvica sv. Petra nad Begunjami.

Proti koncu srednjega veka in iz početka novega veka so tudi krasili cerkve z nazidnimi slikami, ki pa so jih v poznejši dobi žal večinoma pobelili.

O kranjskem šolstvu v srednjem veku imamo le malo poročil. Višjo izobrazbo so dobivali Kranjci tudi v Čedadu na Laškem. V Ribnici na Dolenjskem je bila že v začetku 15. stoletja šola (gimnazija), v kateri so se učenci učili 7 let in so potem dobili pravico za vpisovanje na dunajskem vseučilišču. Tudi v Višnji gori je bila šola. Potem so zahajali kranjski dijaki na italijanska vseučilišča v Padovi, Vicenci in Trevisu ter proti koncu srednjega veka v Prago in na Dunaj.

V početku 15. stoletja v Ljubljani ustanovljena stolna šola je bila prva kranjska gimnazija. V petnajstem stoletju je imel svojo šolo tudi nemški viteški red v Ljubljani. Nižje šole nahajamo takisto v Orteneku, Škofji Loki in v Vipavi; v vipavski in orteneški šoli se je poleg nemščine poučevala tudi slovenščina.

Novi vek.

22. Maksimilijan I. (1493.—1519.).

Cesar Maksimilijan I. je bil poleg drugih jezikov zmožen tudi slovenščine, ki se je je najbrž naučil že kot otrok od Volkarta Turjačana, ki je živel na cesarskem dvoru, ali pa od Celjana Tomaža Prelokarja, ki je bil Maksimilijanov učitelj in cesarski svetovalec ter pozneje kostniški škof. Kot deček je bival delj časa med Slovenci v Bekštajnskem gradu na Koroškem. Izurjen je bil v viteških borbah in si je pridobil častni priimek „zadnjega viteza“.

V prvih letih njegovega vladanja so Turki večkrat pridrli na Kranjsko in celo pred Ljubljano ter zlasti hudo pustošili po Slovenski krajini. Leta 1493. je prišlo 8000 Turkov čez Hrvaško na Dolenjsko in do Ljubljane. Kranjska deželna bramba pod Viljemom Turjačanom in Gašparjem Ravberjem ter hrvaška deželna bramba, skupaj 7000 mož, je zasledovala Turke, ki so se umikali, a je bila premagana. Padlo je blizu 6000 kristjanov. Na Kranjskem je nastala huda beda; pohajala so tudi živila.

Turški navali so se večkrat ponavljali od l. 1496. do l. 1498. Posebno l. 1497. so trpele veliko okolice Ribnice, Cerknice, Logatca, Vrhnike in Zatičine. Naslednje leto je prišel Ali paša iz Dalmacije čez Primorsko na Notranjsko in moril in plenil do ljubljanskega obzidja in se končno vrnil čez Kolpo z mnogimi ujetniki v Bosno. Odslej so Turki redkeje napadali Kranjsko.

Maksimilijan I. se je zapletel v dolgotrajno vojno z Benečani (1508.—1517.), ki mu niso dovolili, da bi šel z večjo vojsko skozi njih deželo v Rim. Vojna je zahtevala velike žrtve in je trpelo posebno Notranjsko. V tej vojni je bil v Ljubljani glavni stan cesarske vojske. Cesarska vojska je bila v Kadorski dolini na Furlanskem premagana. Benečani so poplavili Primorje in pridrli do

Postojne. Cesarski so se polastili Vipave, a Benečani so jo zopet priborili in so pomorili prebivalce.

Leta 1511. so Benečani morili in plenili po Notranjskem in pridrli do Postojne. Grof Frankopan jim hiti naproti, jih zvabi v zasedo in jih potolče pri Senožečah. Benečani so se bezuspešno trudili, da bi zopet pridobili Gradišče, ki so ga branili Kranjci. Potem je Frankopan s Kranjci oblegal trdnjavo Marano ob morju in se je polastil.

Že prejšnje leto je morila kuga po Kranjskem, a l. 1511. je bil grozovit potres, ki je po deželi in po Ljubljani povzročil mnogo škode. Nastala je huda lakota in prišli so zopet turški krvoloki, ki so morili in plenili po Metliki in drli skozi Kočevje na Kras. Benečanska vojna je trajala še dalje. Končno se je cesar pomiril z Benečani.

23. Kmetiški upori za Maksimilijana I.

Odkar je država izročila gosposkam oblast nad kmeti, se ni skoro nič več brigala za nje. Podložnikom se je hudo godilo in njih obupno stanje je povzročilo krvav boj za obstanek. Tudi za cesarja Maksimilijana I. se njih stanje ni nič izboljšalo. Nesrečne vojne z Benečani in turški navali so bili poleg tlačanstva huda nadloga za nje. Podložniki so se pritoževali pri cesarju, ki jim pa ni mogel pomagati, ker je imela gosposka vso oblast. Kmetje so zahtevali odpravo vseh krivičnih bremen in se zavzeli za svojo „staro pravdo“. Prvi kmetiški upori so bili brezuspešni.

Nevaren je bil kmetiški upor l. 1515., ko so se kmetje v kočevskem okraju uprli zoper krutega graščaka Jurija Turna in njegovega oskrbnika ter oba ubili. To je bil začetek velikemu uporu, ki se je hitro širil po Kranjskem. Kmetje so ustanovili kmetiško zvezo, ki je štela okoli 20.000 članov po Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem. Uporniki so klicali v boj z besedami: „Le vkup, le vkup, uboga gmajna!“

Kmetje odpošljejo posebno odposlanstvo do cesarja, ki naj mu razloži vse nadloge in ga naprosi pomoči zoper tlačitelje. Odposlanstvo dobi v Augsburgu cesarja, ki potrpežljivo posluša pritožbe in obljubi, da pomore kmetom in zaukaže graščakom, naj ravnajo

s podložniki po stari pravdi. Upornim kmetom se pridružijo tudi nekatera mesta.

Najprej naskočijo grad Težko vodo pri Novem mestu in ga razrušijo. Potem planejo na Mehovski grad, se ga polaste in pomore oba graščaka Mindorferja in 15 vitezov, ki so se junaško branili, ter jih vržejo čez obzidje. Nato so še plenili in uničili več dolenjskih gradov. Večkrat so ujete graščake oblekli v kmetiško obleko in jih vprašali, kako jim je v trdih prtenih hlačah in kocastem jopiču.

Juri Herberstein napade kmete pri Celju, jih porazi in odhiti navzdol po Savski dolini čez Savo na Dolenjsko, kjer zaduši kmetiški upor. Štajerski deželni glavar Žiga Dietrichstein pa zgrabi slabo oborožene kmete septembra l. 1516. pri Brežicah in jih ugonobi. Begunce so večinoma pobili in mnogo ujetnikov obesili. Ko je cesarska vojska prišla tudi na Gorenjsko, so zbežali tamošnji voditelji upornih kmetov na Beneško.

Tako je nehala ta velika kmetiška vojna in kmetje so zdaj mirovali nekaj let. Postali so zopet podložni graščakom, ki so jih zatirali mnogo hujše nego prej.

Početkom l. 1519. je umrl cesar Maksimilijan v Welsu na Gornjem Avstrijskem. Bil je tudi med Slovenci posebno priljubljen, ker se je za svojega bivanja po slovenskih pokrajinah z njimi pogovarjal v domačem jeziku, dobrohotno razmotrival narodove težnje in izkušal po možnosti pomagati zatiranim kmetom.

24. Žiga Herberstein.

Žiga Herberstein se je rodil l. 1486. v Vipavi, kjer se je v tamošnji šoli naučil tudi slovenščine. Na Dunaju je dovršil srednje šole in vseučilišče. Že kot mladenič se je bojeval na Ogrskem, pozneje je premagal Benečane, ki so prišli z bogatim plenom čez Učko.

Žiga Herberstein je služil Maksimilijanu I., Ferdinandu I. in Maksimilijanu II. in je postal imeniten državnik, ki je petdesetkrat potoval po raznih deželah in bil malone na vseh evropskih dvorih. Prehodil je vso Evropo od Moskve in Novgoroda do Južne Španske in od danskih otokov do Južne Italije. Na potovanju po

Sredozemskem morju je jedva utekel morskim razbojnikom. Najtežavnejše je bilo v tedanji dobi potovanje po širni Rusiji.

L. 1517. je prišel kot cesarski poslanec v Moskvo na dvor ruskega carja Vazilija II. Ivanoviča. Žiga Herberstein je imel vse lastnosti spretnega državnika. Pogumno in moško je nastopal pred tujimi vladarji in tudi car ga je čislal. Pri občevanju z Rusi mu je izvrstno služilo znanje slovenskega jezika. V Moskvi je s pomočjo slovenščine čital ruske letopisce, posebno Nestorja, o njih poročal, in tako prvi seznanil zahodno Evropo z rusko zgodovino.

Leta 1557. je izdal svojo „Moskovijo“, v kateri je zemljepisno in zgodovinsko opisal Rusijo. Ta knjiga je bila neprecenljive vrednosti za tedanjo dobo, je doživela več natiskov, in so jo preložili na več jezikov. Zaradi teh velikih zaslug so zgodopisci imenovali Žigo Herbersteina „drugega razkritelja Rusije“. Umrl je l. 1566. v osemdesetem letu svoje dobe.

25. Ferdinand I. (1522.—1564.).

Po Maksimilijanovi smrti sta podedovala avstrijske dežele njegova vnuka Karol V. in Ferdinand. Karol V. je vladal širno državo, o kateri se je smelo trdilo, da ji solnce nikdar ne zaide. Ker mu ni bilo mogoče, da bi sam vladal vse prostrane dežele, je odstopil Ferdinandu I. Dolenje in Gorenje Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko, do katerih je ta imel tudi dedinske pravice.

Že l. 1522. so zopet Turki navalili na Kranjsko. Pridrli so skozi Ribniško dolino do Pivke na Notranjskem. Na cvetno nedeljo so prišli v Slavino, kjer je bilo ravno sveto opravilo. Krvoloki udero v cerkev in umore duhovnika pred oltarjem in mnogo drugih ljudi. Potem pa se umaknejo na Hrvaško. Narodna pripovedka dostavlja, da so Turki ob meji zopet udrli med službo božjo v neko cerkev. Ljudstvo pa je bilo oboroženo in je planilo nadnje ter vse pobilo razen poveljnika. Ta se je v stolpu skril pod veliki zvon, a zvon se je utrgal, in poveljnik je poginil v strašnih mukah, ko si je bil odgriznil desno roko, s katero je bil prebodel duhovnika v Slavini.

Ker se je pa Ferdinand I. hotel pogoditi s sultanom, je poslal do njega posebno odposlanstvo, za katero sta bila določena

Janez Hobordanac iz Zlatnika in Žiga Višnjegorski. Višnjegorski so imeli na Kranjskem obširna posestva, od katerih je bila najvažnejša Višnja gora. To odposlanstvo ni moglo doseči, da bi se bil sultan pogodil z Avstrijo.

Že l. 1527. so Turki plenili in požigali po Metliški okolici, a v letu 1528. so bili štirje hudi turški navali na Kranjskem. Nepričakovano so prišli po navadnem potu skozi Kočevje in Ribnico pred Postojno, a topovi s Postojnskega gradu so jih prisilili, da so se umeknili.

Meseca julija je 6000 Turkov drugič udrlo na Kranjsko. Nikolaj Turn zbere majhno vojsko in jih prepodi iz ljubljanske okolice, da se umaknejo na razne kraje. Vrhovni poveljnik je bil Kranjec Bernardin Ričan. Tretjič udere 5000 Turkov proti Metliki, a nadnje gre dobro urejena vojska pod Ričanovim poveljstvom. Dne 5. oktobra nastane pri Volanskem gradu bitka s Turki, ki jih je vodil bosenski paša. Po dveurnem boju so bili Turki premagani in so izgubili 700 mrličev in ranjencev; paša je bil hudo ranjen. Četrtič v tem letu so prišli Turki po Vseh svetih na Dolenjsko pred Metliko in od tam poslali požigajoče oddelke v druge dolenjske kraje. Turki so po kratkem ropanju zapustili Kranjsko.

Kranjsko pa je v tej dobi mnogo trpelo tudi po kobilicah in kugi. Leta 1547. so prišle požrešne kobilice v velikanskih množicah v deželo, so šest tednov po raznih krajih uničevale ozimino in druge sadeže ter tako povzročile velikansko škodo. Iz Ogrskega in Jutrovih dežel pa je zopet prišla na Kranjsko morilna kuga, ki je razsajala po Istri in na Krasu, l. 1557. v Kranju in leta 1563. in 1564. v Ljubljani ter pomorila mnogo prebivalcev. Mnogo ljudi je zbežalo na bližnje gore in tam ustanovilo nove naselbine.

26. Uskoki.

Bosna je bila nekdaj samostalna država, ki je imela krščansko prebivalstvo. Domači nemiri so posebno v petnajstem stoletju slabili bosensko državo. V tem je prišel turški sultan Mohamed II. z močno vojsko v Bosno in se je polastil dežele l. 1463. Sedaj so prišli hudi časi za bosensko prebivalstvo. Turki so z vso silo delali na to, da bi pridobili prebivalstvo mohamedanski veri. Večina pre-

bivalcev pa ni hotela sprejeti nove vere in je morala za to mnogo pretrpeti po ljutih Turkih.

Mnogo bosenskih kristjanov je vsled krvoločnosti Turkov pobegnilo na Dolenjsko in na Kras. Te begunce so imenovali „Uskoke“. Naseljevali so jih od l. 1530. počenši po Gorjancih, posebno v žumberški in mehovski okolici, kjer se je izselilo zaradi večkratnih turških napadov mnogo prebivalcev v druge kraje. Gorjanci se od tedaj imenujejo tudi Uskoki po omenjenih turških uskokih ali beguncih, ki so prišli v te kraje.

Od leta do leta je prihajalo vedno več uskokov in leta 1541. jih je bilo že nad 3000 okoli Metlike, Žumberka in Kostela na Dolenjskem. Uskoki so dobili polja, žito in živino in so bili za živila prosti mitnine in carine. Njih uprava je bila urejena po vojaškem načinu, in načelovali so jim stotniki. Uskoki so bili izvrstni vojaki, ki so bili vedno pripravljeni na boj in so branili proti Turkom mejo ali granico. Tako je nastala Žumberška vojaška granica. Potomce srbskih uskokov še sedaj Belokranjci imenujejo Vlahe.

Žumberški okraj je bil do l. 1746. združen s Kranjsko, potem se je pa priklopil slunjskemu okraju ali polkovniji Terezijanske vojaške granice, ki jo je ustanovila cesarica Marija Terezija kot branišče zoper turške navale.

27. Ivan Kacijanar.

Ivan Kacijanar je bil rojen v nekdanjem gradu „Katzenstein“ (kjer je zdaj c. kr. ženska kaznilnica) v Begunjah na Gorenjskem. Na Kranjskem je bil Kacijanar stotnik deželnih brambovcev in se je že odlikoval v kmetiški vojni. Vojskoval se je potem srečno za Ferdinanda I. na Gorenjem Ogrskem. Nekaj let pozneje je postal glavni poveljnik Vojaške krajine.

Ko so l. 1529. Turki oblegali Dunaj, je bilo med dunajskimi branitelji mnogo slavnih junakov s Kranjskega. Tu se je odlikoval posebno Kacijanar.

Ko je l. 1532. turški oddelek 16.000 mož plenil med Donavo in Alpami, sta ga dohitela pri Dunajskem Novem mestu Kacijanar in Nikolaj Turn ter premagala Turke. Kranjski konje-

niki pod poveljstvom Pavla Bakiča in Jurja Turjačana so se posebno odlikovali. Turki so se umeknili proti štajerski meji, a pod Kacijanarjevim glavnim poveljstvom stoječa vojska je ugonobila v prelazih Dolenjevstrijskih Alp še več tisoč Turkov. Kacijanar je potem s svojo vojsko zasledoval glavno turško vojsko na Štajerskem in bajé sijajno premagal sultana pri Bernici.

Turki se umaknejo proti Mariboru, ki ga je branil Žiga Višnjegorski, in potem z izgubo 6000 mož čez Dravo v Slavonijo ter odpeljejo okoli 30.000 ljudi iz slovenskih pokrajin. Preden se je sklenil mir, sta udrla Kacijanar in Višnjegorski v Bosno in pretila Turkom s požigom in ropom. Slovenci so vzeli več gradov, dobili mnogo plena in rešili mnogo kristjanov iz turške sužnosti. Mirovna pogajanja so ustavila zmagovito prodiranje Kacijanarjevo, ki ga je Ferdinand I. poslal v Požun, da se pogodi z Zapoljskim. Leta 1533. se je sklenil mir, ki pa ni trajal dolgo.

Leta 1537. je Kacijanar zbral 24.000 mož, med temi 8000 konjenikov, da se polasti turške trdnjave Osека ob Dravi. To vojsko je vodil skozi Hrvaško v Slavonijo, a je imela premalo živeža. Slabo preskrbljeni vojaki so tudi mnogo trpeli po turških napadih. Pred Osekom sklene Kacijanar, da se umakne njegova vojska na Hrvaško in se tam okrepi. Večina poveljnikov, med njimi Kacijanar, pobegne že zvečer, in zjutraj je bila ostala mala kristjanska vojska popolnoma premagana.

Kacijanarja so dolžili, da je zakrivil ta poraz in so ga zaprli na Dunaju kot veleizdajalca. Iz zapora je pobegnil na Hrvaško v utrjeni grad Kostajnico ob Uni in se je začel pogajati s Turki. Graščak grof Nikolaj Zrinjski se je bal, da ne bi Kacijanar izdal Kostajnice Turkom, zató ga je pri nekih gosteh zabodel. Ko se je ta hotel braniti, sta ga ubila Zrinjskega slugi leta 1538. Nesrečna usoda Kacijanarjeva je zbudila mnogo pomilovanja.

28. Lambergerjev rod.

Med slavne kranjske plemenitaške rodovine spadajo tudi Lambergi, ki so imeli mnogo posestev na Kranjskem. Lambergi so se odlikovali kot državniki, vojskovodje in cerkveni dostojanstveniki. Krištof Lamberg se je odlikoval med branitelji dunajskimi l. 1529.

in je postal junak v slovenski narodni pesmi („Pegam in Lambergar"), ki njemu pripisuje dejanja vseh Lambergov. Po narodni pesmi obljubi cesar Friderik III. temu junaku vse, kar si želi:

„Kar češ imet', naj se zgodí,
kar dolgo le tvoj rod živí."

Med vsemi Lambergi se je odlikoval zlasti kot državnik Jožef baron Lamberg. Rodil se je l. 1489. v Orteneku pri Ribnici, kjer se je v ljudski šoli naučil slovenščine, kar mu je pozneje mnogo koristilo. Kot sedemnajstleten mladenič je že prišel na cesarski dvor. Udeležil se je v spremstvu cesarja Maksimilijana I. benečanske vojne in je branil v kmetiški vojni (l. 1513. do 1515.) pogumno grad Ortenek.

Leta 1530. je odposlal Ferdinand I. do sultana Solimana posebno odposlanstvo, ki ga je vodil Jožef baron Lamberg. To odposlanstvo je spremljal kot „latinski tolmač" štajerski Slovenec Benedikt Kuripešič iz Gornjega grada in ta je potovanje zanimivo opisal v posebni knjigi. V odposlanstvu je bil tudi Nikolaj Jurišič. Velikega vezirja Ibrahima je Lamberg po ukazu avstrijske vlade nagovoril nemški; Kuripešič je to latinski tolmačil, a Turki niso razumeli ničesar, dokler ni govora Jurišič ponavljal v hrvaškem jeziku. Tudi pred sultanom je Lamberg moral govoriti nemški, dasi bi bil rad govoril slovenski, da bi ga bili razumeli Turki, vešči hrvaščini. Zopet je Jurišič s hrvaščino pomagal iz zadrege. Odposlanstvo so Turki šest tednov obdržali v Carigradu. Lamberg je v Linzu poročal Ferdinandu I. o neuspešnem potovanju.

Še enkrat je šel Lamberg l. 1535. s poslanstvom na Turško, a je prišel le do Niša. Odtod je moralo poslanstvo spremljati turško vojsko in sultana do Oseka, in šele odtod se je vrnil Lamberg z neugodnim poročilom po petmesečnem napornem potovanju zopet v Linz. Od leta 1545. je bil Lamberg kranjski deželni glavar in si je pridobil za deželo mnogo zaslug. Umrl je l. 1554. v Ljubljani in je pokopan v tamošnji stolni cerkvi.

29. Herbart Turjaški.

Južnojužnovzhodno od Ljubljane je veliki Turjaški grad, kjer so se rodili zlasti izza turških bojev znameniti Turjačani (Auersperg).

Prvotni grad je bil zgrajen že l. 1067., a ta grad je pozneje jako poškodoval potres. Proti koncu 16. stoletja so zgradili novi grad z mogočnimi stolpi v obliki trikotnika.

Herbart Turjaški je bil eden najslavnejših junakov in poveljnikov 16. stoletja. Že kot osemnajstletni mladenič se je bojeval s Turki in postal stotnik v Senju, kjer je premagal l. 1557. s posadko 340 mož 4200 Turkov. Vsled tega je postal poročnik hrvaške granice in je bil namestnik glavnega poveljnika, pozneje pa glavni poveljnik.

Leta 1559. je pridrlo nad 15.000 Turkov jež in peš na Kranjsko. Pustošili so metliško okolico, a pred kranjsko brambo so se umeknili proti Kočevju in Ribnici. Potem pa so dirjali proti Blokam, kjer jih je premagal Herbart Turjaški in ujel 600. Turki so se umeknili v Bosno.

Leta 1560. so Turki plenili po Notranjskem, a Herbart Turjaški je udaril z več sto Slovenci čez mejo v Bosno, kjer je požgal več vasi in vzel Turkom 20.000 ovac. Srditi Turki udarijo za Herbartom, ki je v tem že spravil svoj plen v varen kraj. Herbart po kratkem boju premaga Turke.

Leta 1563. so Turki zopet prišli na Dolenjsko in se pomikali proti Novemu mestu. Kmalu pa jih zapodita Herbart Turjaški in Lenkovič proti Kostanjevici, ki je bila vsled svoje otoške leže ob Krki važno branišče zoper turške navale. Tu se vname hud, a slaven boj. Mnogo Turkov pade in mnogo jih utone v Krki, le malo se jih reši v Bosno.

Poveljnik hrvaške granice Herbart Turjaški in stotnik kranjskih plemenitnikov Jošt Jožef Turn sta l. 1566. s 3000 konjeniki in štirimi oddelki pešcev prekoračila reko Uno in oblegala Novigrad in Kostajnico ter ob tej priliki premagala in ujela močnejšega turškega pašo z mnogimi Turki, topovi in pratežem.

Turški sultan se je pripravljal na hud naval proti Hrvaškemu. Herbart Turjaški je zbral svojo vojsko pri Budaškem ob Radonji l. 1575. Bosenski paša Ferhad je prignal veliko vojsko čez mejo. Herbart prime z malobrojno četo sovražnika in ga trikrat prepodi. V tem pa jame prihajati glavna turška vojska na bojišče. Herbart spozna nevarnost in se hoče na vzvišenem prostoru braniti, a Turki ga obkolijo in porazijo.

Junaški nadpoveljnik Herbart in Višnjegorski z velikim številom kristjanskih mrtvecev sta obležala na bojišču. Turki so ujeli 2000 mož in Herbartovega sina Engelbrehta, ki so ga izpustili iz sužnosti proti veliki odkupnini. Herbartu in Višnjegorskemu so Turki odrezali glavi, ki ju je Ferhad paša podaril sultanu. Avstrijski poslanik je odkupil za 50 tolarjev te lobanji, ki sta sedaj shranjeni v orožnici na Turjaku.

30. Ilija Gregorič.

L. 1573. so se zopet vzdignili tlačeni kmetje zoper graščake. Pravo središče te vojne je bilo na Hrvaškem, kjer so se zatirani kmetje uprli Francu Tahyju, posestniku Susedgrada pri Zagrebu in Stubice v Zagorju. Kmetje so se oborožili in poslali poslance po Hrvaškem, Štajerskem in Kranjskem, da bi se v teh deželah uprli zoper graščake. Kmetje so zahtevali svojo „staro pravdo“.

Vse uporne kmete je vezala določena prisega, njih znak je bil bršlin okoli klobuka. Kot poziv, da pristopijo h kmetiški zavezi, je krožilo petelinje pero po deželi. Kmetiška uporna vojska je v kratkem času narastla na 20.000 mož. Poveljnik upornih kmetov, ki so bili slabo oboroženi, je bil Ilija Gregorič, rodom Kranjec iz Ribnika pri Črmošnjicah in naseljen v Vrbovcu pod Susedom. Ilija je bil izurjen vojščak, ki se je bojeval zoper Turke. Izdelal je vojni načrt in razdelil vojsko na šest oddelkov.

Na Kranjskem se je začela vojna pri Krškem. Odtod se je napotilo 2000 upornikov proti Novemu mestu, a so prišli le blizu Kostanjevice. Baron Turn je udaril na uporne kmete, ki so se umeknili v Krško. Tu jih je v mestu obkolil in povzročil neusmiljeno klanje, pri katerem je bilo ubitih nad 300 kmetov. Mnogo upornikov je utonilo v Savi, ujetim kmetom pa so odrezali ušesa, nosove in roke.

V tem se je Ilija Gregorič polastil Brežic, ki so bile slabo utrjene. Vsled nesrečnega boja pri Krškem se je umeknil na Hrvaško, a združena ogrska in štajerska vojska ga je popolnoma porazila pri Št. Petru pod Sv. Gorami ob Sotli. Ilijo Gregoriča so ujeli na Štajerskem in potem na Dunaju obglavili. Ujeli so tudi

hrvaškega poveljnika Matijo Gubca, ki so ga zaničljivo imenovali „kmetiškega kralja“ Na trgu Sv. Marka v Zagrebu so posadili Gubca na železni prestol, mu deli razbeljeno železno krono na glavo in njegovo telo raztrgali na štiri kose. Tako se je žalostno končala kmetiška vojna.

31. Andrej Turjaški.

Poleg Herbarta Turjaškega je bil najslavnejši iz te rodovine Andrej Turjaški, rojen l. 1529. Odlikoval se je večkrat v bojih s Turki. Leta 1589. je bil imenovan za glavnega poveljnika hrvaške granice v Karlovcu.

Turki so se mnogo trudili, da se polaste Siska, važne trdnjave ob izlivu Kolpe v Savo. Ko bi bil padel Sisek, bi bila Turkom odprta pot dalje proti severu. Bosenski paša Hasan je premagal kristjane pri Bihaču ob Uni in nekaj pozneje pri Petrinji. Vsled teh turških zmag je nastal velik strah po sosednjih deželah.

Leto 1593. je bilo za Hrvate in Slovence slavno in srečno. Hasan-paša je prišel pred Sisek z veliko vojsko, ki je baje štela nad 40.000 mož. Na pomoč je prišla notranjeavstrijska vojska, ki je pred Siskom narastla na 4000 do 5000 mož. Pri Sisku je že čakal Andrej Turjaški s karlovško posadko, s kranjskimi in koroškimi brambovci. Kot podpoveljniki so se odlikovali Krištof Obračan, Žiga Paradajzar, Štefan Blagaj, Jakob Prank in v narodni pesmi proslavljeni Adam Ravber, ki je vodil kranjske konjenike.

Na dan sv. Ahaca (22. junija) se je vnel odločilni boj. Andrej Turjaški je zbral podpoveljnike na posvetovanje ter jih vnemal na boj v navdušenem govoru, ki ga je končal z besedami: „Ne glejmo na število sovražnikov, Bog nam bo pomagal!“ Krščanska vojska je bila razdeljena na tri oddelke, in sicer so bili v prvem oddelku Hrvatje pod vodstvom bana Erdedija, v drugem oddelku so bili Slovenci pod Andrejem Turjaškim in v tretjem oddelku povečjem nemške čete pod poveljnikom Eggenbergom. Hasan-paša zbere takoj 20.000 vojakov in odhiti čez most nad kristjane, ostalo vojsko pa pusti v taboru v rezervi.

Vname se hud boj na ravnini med Savo, Kolpo in Odro. V odločilnem trenotku udari Andrej Turjaški s svojim oddelkom

na sovražnika in potisne s konjeniki turško središče nazaj. Adam Ravber napade Turke od strani, in bitka je dobljena. Padlo je 8000 Turkov. Turki beže v velikem neredu k mostu. V tem pa podero Uskoki most, in vsa turška vojska mora čez Kolpo, v kateri se potopi mnogo Turkov in konj. Tudi Hasan-paša pogine v valovih. Turki so izgubili 17.500 mož; le 2.500 se jih je rešilo.

Kristjani so imeli majhne izgube ter so dobili bogat plen, in sicer vse turške zastave, več topov, bisere, zlatnino in 2000 konj. Iz Hasanovega dragocenega plašča so napravili mašni plašč, ki se hrani v ljubljanski stolni cerkvi in služi vsako leto pri sv. maši na dan sv. Ahaca. Tudi v cerkvi sv. Ahaca pri Turjaku je v spomin te slavne zmage vsako leto ob obletnici sv. maša. V deželnem muzeju je na bakrenih ploščah izvršena reliefna slika, ki upodablja to zmago.

Po vsej Evropi so se veselili te sijajne zmage. Cesar Rudolf II. je podaril zmagonosnemu poveljniku zlato ovratno verižico, papež pa se mu je zahvalil v svojeročnem pismu. Andrej Turjaški je umrl že naslednje leto. Siska so se še tisto jesen po nemarnosti kristjanov polastili Turki, a odslej je vendar pešala turška sila.

32. Primož Trubar.

Primož Trubar se je rodil l. 1508. v Rašici pri Velikih Laščah na Dolenjskem. Šolal se je na Reki, potem v Salzburgu in na Dunaju. Že kot mlad duhovnik je bil pristaš Lutrov in reformacije, za katero se je poganjal do smrti. Služboval je na Spodnjem Štajerskem, Dolenjskem in v Ljubljani.

Leta 1531. so pozvali Trubarja kot slovenskega propovednika v stolno cerkev v Ljubljano. Knezoškof je hotel izlepa odvrniti Trubarja od krivoverstva in ga je imenoval za korarja, a ni dosegel svojega namena. Ferdinand I. je izdal povelje, naj zapro Trubarja, ker propoveduje v protestantskem zmislu. Trubar je pravočasno pobegnil v Rottenburg na Würtemberškem. Povečjem že protestantski kranjski deželni stanovi so posredovali za Trubarja in dosegli, da se je vrnil l. 1548. na Kranjsko. Kmalu pa je moral zopet pobegniti na Nemško, kjer je ostal štiri leta.

Tudi na Nemškem je delal na to, da se razširi protestantska vera med Slovenci. Izprevidel je, da je v to svrho treba spisovati v slovenskem jeziku učne in izpodbudne knjige ter jih razširjati med Slovenci. Dotlej ni bilo še nobene slovenske tiskane knjige. V Tübingnu na Würtemberškem sta se natisnili l. 1550. prvi Trubarjevi slovenski knjigi: Abecednik in Katekizem. Tako se je pričelo novoslovensko slovstvo, za katero imajo velike zasluge tudi baron Ivan Ungnad, Juri Dalmatin in Adam Bohorič.

V tem se je pa na Kranjskem vedno bolj širila protestantska vera, posebno po Gorenjskem in Dolenjskem. Manj so se vnemali Notranjci za novo vero, ki je bila še najbolj razširjena v Vipavski dolini. Najbolj je napredovalo protestantstvo v Ljubljani, ki je imela poleg protestantskih propovednikov tudi protestantske učitelje. Čez trinajst let se je Trubar vrnil na Kranjsko, kjer je pa deloval le malo časa in zopet odšel na Nemško.

Kranjski stanovi so pa Trubarja pregovorili, da se je poleti l. 1562. zopet vrnil na Kranjsko, kjer je tedaj že prevladovala protestantska vera. Trubar je neoviran propovedoval in opravljal protestantsko božjo službo v Ljubljani in včasih tudi drugod. V Ljubljani se je ustanovila l. 1563. protestantska gimnazija. V Urachu na Würtemberškem so se v tem tiskale slovenske in hrvaške knjige.

Ferdinand I. je razdelil avstrijske dežele med svoje tri sinove. Karol je dobil Notranje Avstrijsko, to je Štajersko, Koroško, Kranjsko, Goriško in Primorsko s Pazinsko grofijo. Karol je poslal stanovom ukaz, da morajo Trubarja in druge protestantske propovednike izgnati. Würtemberški vojvoda je podelil Trubarju župnijo v Laufnu ob Nekarju in potem v Derendingnu pri Tübingnu, kjer je bil bliže slovanske tiskarne. Trubar je umrl l. 1586. v Derendingnu po kratki bolezni v starosti 79 let. Trubar je bil potrpežljiv in požrtvovalen ter je rad pomagal posebno onim, ki so bili preganjani zaradi vere. Njemu v spomin so imenovane Trubarjeve ulice v Ljubljani in se je postavil spomenik.

33. Tomaž Hren (Chrön).

Tomaž Hren je bil rojen v Ljubljani l. 1560. kot sin protestantskega mestnega svetovalca. Šolal se je v Admontu, Ljubljani in

na dunajskem vseučilišču. Potem je v Ljubljani hudo obolel in se v bolezni zaobljubil, da postane katoliški duhovnik, če ozdravi. Ozdravljen je šel v Gradec, postal duhovnik in župnik v Sekavi, potem kanonik v Ljubljani in l. 1597. ljubljanski knezoškof.

Njegova glavna skrb je bila, kako bi zatrl protestantstvo na Kranjskem. Pozval je v Ljubljano jezuite, ki so prevzeli ljubljansko latinsko šolo, na kateri so poučevali do l. 1773. Pozneje je poklical kapucine v Ljubljano, da mu pomagajo pri protireformaciji. Po kranjskih mestih in trgih so bili odstavljeni protestantski dostojanstveniki, propovedniki in uradniki, druge so kaznovali z globo, zaporom in s telesnimi kaznimi. Konec l. 1597. je bila protireformacija na deželi malone dovršena. Knezoškof je potoval po deželi in s svojo zgovorno besedo privedel zopet mnogo protestantov v naročje katoliške cerkve.

Sedaj se pa loti protireformacije v Ljubljani. Leta 1598. je nadvojvoda Karol ukazal, da morajo protestantski propovedniki in učitelji tisti dan, ko se razglasi njegov ukaz, pred večerom zapustiti Ljubljano in v treh dneh tudi dedne dežele. Ako se pa ne pokore temu ukazu, jih čaka smrtna kazen. V kratkem času je bila zopet Ljubljana iz večine katoliška, in po dolgem prestanku je vodil knezoškof po ulicah slovesno procesijo. Okoli novega leta 1601. so sežgali v Ljubljani enajst voz protestantskih knjig; ostala je pa še deželna knjižnica, ki so jo dobili jezuitje. Tudi v mestni hiši shranjene slovenske knjige so dobili jezuitje, ki so jih nekoliko sežgali, druge pa shranili. Vlada je ukazala, da morajo ljubljanski protestantski meščani v šestih tednih in treh dneh zapustiti deželo. Le šest protestantov se je zopet povrnilo h katoliški cerkvi, drugi so se pa rajši izselili.

Potem se je knezoškof lotil protireformacije na Gorenjskem, kjer se je bil razširil Lutrov nauk v Kamniku, Škofji Loki, Kranju, Tržiču, Kropi, Radovljici, Jesenicah, Fužinah (Beli peči) in Kranjski gori.

Knezoškof se je bil prepričal, da so protestantje največ dosegli s slovenskimi knjigami. Zato je poslovenil „Branja in evangelije celega leta“, ki jih je založil sam in razširil med narodom. Za protireformacijo tako zaslužnega moža je Ferdinand II. poklical

kot notranjeavstrijskega namestnika v Gradec, kjer je nadaljeval započeto delo.

Cesarski ukaz z leta 1628. je določil, da morajo vsi protestantski in sploh nekatoliški plemenitaši in njih obitelji leto dni zapustiti Kranjsko. Nekoliko plemenitašev se je vdalo in prestopilo h katoliški veri, večji del se je pa izselil iz domovine, zlasti v Nemčijo. Kranjska je s tem zopet postala izključno katoliška dežela.

Glavni pospeševatelj kranjske protireformacije, Tomaž Hren, je še učakal plod svojega delovanja, popolno zmago katoličanstva na Kranjskem. Umrl je v Gornjem gradu l. 1630. Njemu v spomin se imenujejo Hrenove ulice v Ljubljani.

34. Janez Vajkard Valvasor.

Janez Vajkard Valvasor je bil rojen v Ljubljani l. 1641. Njega otroška leta spadajo v zadnjo dobo tridesetletne vojne, ki se je končala l. 1648. in je stala velike denarne žrtve tudi našo deželo. Latinske šole je dovršil v Ljubljani pri jezuitih. Med njegovimi učitelji je slovel znani domači zgodovinar Ivan Ludovik Schönleben, ki je v svojem učencu zbudil veselje in ljubezen do domače zgodovine.

V tedanjem času so plemenitaški sinovi nadaljevali svojo izobrazbo na potovanju po raznih deželah. Po dovršenih naukih je potoval Valvasor po Italijanskem, Švici, Francoskem, Angleškem, Nemškem in Afriki in je po teh potovanjih šele prav začel ceniti svojo domačo deželo, ki jo je tudi malone vso prepotoval.

Spomladi l. 1683. je turški veliki vezir Kara Mustafa gnal blizu 300 000 Turkov skozi Ogrsko proti Dunaju. Kranjci so poslali 400 vojakov pod vodstvom Valvasorjevim Štajercem na pomoč; več kranjskih plemenitašev pa je šlo Dunaju na pomoč.

Valvasor slovi kot zemljepisec in zgodopisec. Pisal je v latinskem in nemškem jeziku o slovenskih in hrvaških deželah. Spisal je 22 knjig; v njih je povsod navedel tudi slovenska imena. Izmed njegovih del je največje in najvažnejše „Ehre des Herzogtums Krain“ (Slava vojvodine Kranjske), ki obsega štiri debele knjige (3320 strani) in zelo zanimive vsebine; okrašeno je z mnogimi slikami. To velikansko delo obširno opisuje Kranjsko in ima

poleg mnogih zanimivih slik več zemljevidov, ki so za tedanjo dobo še dokaj dobri.

Valvasor je pospeševal tudi umetnosti in je bil izvrsten risar. Imel je na gradu Wagensbergu pri Litiji tiskarno za bakroreze. Za tisk in za bakroreze svojih knjig je izdal vse svoje precejšnje premoženje in je moral prodati svoj grad in bogato knjižnico, ki so jo ceno kupili jezuitje v Zagrebu. Umrl je leta 1693. v Krškem, v hiši, ki ima spominsko ploščo.

Slavnemu možu v spomin se imenuje v Ljubljani Valvasorjev trg. Pred kranjskim deželnim muzejem v Ljubljani stoji velik Valvasorjev spomenik, ki ga je l. 1903. po naročilu vlade izdelal kipar Alojzij Gangl. V Medijskih toplicah je postavljen marmornat obelisk v spomin Valvasorju. Pesnik Zupan poje o njem:

„Za Kranjo premožen,
za Kranjo učen,
za Kranjo ubožen,
za Kranjo rojen.“

35. Marija Terezija. (1740.—1780.).

Marija Terezija je prevzela vladarstvo avstrijskih dežel v starosti 23 let. V večletnih vojnah je preprečila z razmerno majhnimi izgubami, da niso razkosali avstrijskih dežel in po pravici jo nazivljemo „drugo ustanoviteljico Avstrije“. S soprogom Francem je ustanovila novo vladarsko rodovino habsburško-lotarinško.

Mirni čas je uporabljala v preustrojitev uprave in v druge reforme. Leta 1748. so preustrojili zemljiški davek. Obdačili so vsa zemljišča, ki so jih po vsej državi izmerili in razdelili po rodovitosti na razrede. Tako je nastal takozvani kataster. Obdačili so tudi višjo duhovščino in plemstvo. Kranjsko so razdelili na tri okrožja („kresije“): Gorenjsko ali Ljubljansko, Notranjsko ali Postojnsko in Dolenjsko ali Novomeško. Glede na vojaštvo se je določilo, da je odslej 43. pehotni polk na Kranjskem nabiral svoje novince.

Sedemletna vojna (1756.—1763.) s Prusko je tudi Kranjsko stala mnogo žrtev. V raznih bitkah so se kranjski sinovi junaško vojskovali. Polkovnik baron Maks Rechbach iz Fužin (Bele peči)

se je odlikoval v slavnih bitkah pri Kolinu in Hochkirchu in si je pridobil Marije Terezije red. Podpolkovnik grof Anton Lanthieri se je odlikoval v bitki pri Mišnju. Poznejši podmaršal, Ljubljančan baron Lorenc Rasp, si je kot polkovnik zaslužil viteški križec Marije Terezije reda.

Marija Terezija je mnogo storila za povzdigo kmetijstva. Leta 1767. se je ustanovila kmetijska družba v Ljubljani. Komendski župnik P. Pavel Glavar in Valentin Črne iz Gorenje Šiške sta bila izvrstna kmetovalca. Posebno pa se je odlikoval Anton Janša (rojen l. 1734. na Breznici pri Radovljici) kot učitelj čebelarstva na Dunaju, kjer je umrl l. 1773.

Marija Terezija je tudi pospeševala domači obrt, trgovino in občila. Pospeševala je kranjsko rezbarstvo, svilarstvo in čipkarstvo ter je nastavila učiteljico za čipkarstvo v Ljubljani.

Leta 1767. je bila ustanovljena sloveča Samassova zvonarna v Ljubljani. Ljubljana je postala obrtno mesto. V prospeh trgovini se je ustanovilo zastopstvo, podobno sedanji trgovski in obrtni zbornici. Že Karol VI. je bil zgradil državno cesto, ki veže Dunaj in Trst, in Ljubeljsko cesto. Pričeto delo je cesarica nadaljevala in zgradila (l. 1765.) cesto iz Vrhnike v Idrijo. Uravnavali so Savo, zgradili črnuški most, Gruberjev prekop in popravili več zanemarjenih cest.

Nevenljivih zaslug si je pridobila Marija Terezija za šolstvo. Do Marije Terezije je bilo po Slovenskem jako malo šol. Blaž Kumerdej (rojen l. 1738. na Bledu in umrl l. 1805.) je bil vodja ljubljanskih šol in član kranjske šolske komisije, kesneje pa nadzornik ljudskih šol Celjskega okrožja. V posebni spomenici je predložil nasvete za izboljšanje šolstva. Leta 1775. so ustanovili v Ljubljani normalko. Slovela je idrijska glavna šola, ki je že v začetku imela 225 učencev. Glavne šole so bile tudi predlagane za Kamnik, Loko, Kranj, Radovljico in Novo mesto. Po deželi so ustanovili več trivijalnih šol.

Velike važnosti je tudi razvoj znanosti in slovenskega slovstva. V tej dobi so delovali v deželi: prirodopisec Baltazar Hacquet, rastlinoslovec Scopoli, zemljepisec Dizma Florijančič, topograf Steinberg, zdravnik Mihael Žagar i. dr. Leta 1780. so

ižšle „Pisanice“, prva zbirka slovenskih pesmi. Leta 1778. je začela izhajati „Laibacher Zeitung“.

Povsod priljubljena cesarica je umrla l. 1780. na Dunaju. Slavni vladarici v spomin se imenuje v Ljubljani Marije Terezije cesta.

36. Jožef II. (1780.—1790.).

Cesar Jožef II. je nadaljeval po materi početo delo in je bil jako vnet za blagor svojih narodov. Zaradi brezobzirnega ravnanja pa je našel velike ovire. Tako se je velik del njegovih reform izjalovil.

Leta 1782. je odpravil zadnje ostanke nesvojnosti po Kranjskem in nekaterih drugih deželah. Na Kranjskem je bilo mnogo zapuščenih domov in precej majhno število prebivalcev. Kranjski kmetje se še niso bili odkupili, kakor so se bili koroški in štajerski, in so živeli v bedi. Kranjski kmet se ni smel ženiti po svoji volji, ne razpolagati s svojim posestvom, niti ni smel otrokom voliti kateregakoli poklica. Za vse to si je moral dobiti dovoljenja od graščinske oblasti. Kmet torej ni imel osebne svobode. Jožef II. pa je določil, da odslej kmetom ni več treba takega dovoljenja. Naročil je graščakom, da prepuste podložnim kmetom kmetišča za primerno odškodnino v last.

Leta 1782. je začel razpuščati one samostane, ki niso več delovali za občni blagor. Na Kranjskem je razpustil 14 samostanov, in sicer kartuzijanski samostan v Bistri, samostane redovnic sv. Klare v Ljubljani, Škofji Loki in Mekinah, samostan dominikank v Velesovem, cistercijanska samostana v Zatičini in Kostanjevici, samostan avgustincev in diskalceatov v Ljubljani, in kapucinska samostana v Novem mestu in Kranju. Imenovani razpuščeni samostani na Kranjskem ter servitski samostan v Devinu in samostan Pavlincev pri Sv. Petru u šumi na Primorskem so imeli čistega premoženja 1,390.000 gld., ki jih je dobil verski zaklad. S tem denarjem je cesar ustanovil več župnij, tako n. pr. frančiškansko, trnovsko in šentjakobsko župnijo v Ljubljani.

Dne 16. aprila l. 1782. se je papež Pij VI. na potovanju na Dunaj ustavil v Ljubljani. Hotel je cesarja odvrniti od reform, cerkvi neprijaznih, a brez uspeha. Cesar je konec l. 1783. vrnil papežu

v Rimu obisk in na povratku dne 20. marca dospel v Ljubljano, kjer se je mudil dva dni.

Cesar je mnogo storil tudi za šolstvo in je ustanovil mnogo šol. V trnovskem predmestju v Ljubljani sta se ustanovili dve trivijalni (ljudski) šoli. V tej dobi je na Dunaju vneto deloval Jožef Spendov, rojen v Mošnjah na Gorenjskem. Bil je najprej podravnatelj glavnega semenišča in potem višji šolski nadzornik.

Kot zaveznik ruske cesarice Katarine II. se je Jožef II. zapletel v vojno s Turki l. 1788. Te vojne se je udeležil tudi naš domači polk, ki se je odlikoval pri Šabcu, Zvorniku in Belem gradu. Leta 1789. je Lavdon z naskokom vzel Beli grad. To veliko zmago so praznovali v Ljubljani s sijajnim slavjem. Lavdon je dobil častno kranjsko deželno stanovstvo. Slavni Lavdon še živi v narodni pesmi, ki se končuje:

„Glej, tak' mogočni Lavdon je
premagal vse sovražnike;
in dokler Beli grad stoji,
naj slava Lavdonu doni!"

Cesar je že dolgo časa bolehal na težki prsni bolezni. Bridke izkušnje, ki jih je imel pri svojih reformah, so pospešile njegovo smrt. Umrl je l. 1790. v 49. letu svoje dobe. Cesarju v spomin se imenuje v Ljubljani cesarja Jožefa trg.

37. Francozi na Kranjskem.

Za Jožefom II. je zavladal njegov brat Leopold II. (1790.—1792.), ki je l. 1791. pozdignil Kočevje v vojvodino in podelil tam vladajočemu knezu Turjačanu vojvodski naslov s posebnimi pravicami.

Za Leopoldom II. je zavladal njega najstarejši sin Franc II. (I.) (1792.—1835.). Že l. 1792. je napovedala Francija vojno Avstriji in s tem dnem se je začel velik boj, ki je z majhnimi presledki trajal 23 let. V tej vojni je tudi Kranjska dežela mnogo trpela.

V prvi zavezniški vojni (1792.—1797.) so se Kranjci odlikovali ob raznih prilikah. Napoleon Bonaparte je končno zmagal na italijanskem bojišču. Po nekaterih bitkah se je avstrijska vojska umeknila v trdnjavo Mantovo (ob reki Mincio). V trdnjavi

je bil tudi kranjski polk, ki je izgubil med obleganjem večino svojih vojakov v bojih in po hudi soparici, kugi in lakoti. Mantova se je vdala Napoleonu l. 1797.

Sedaj je prevzel vodstvo avstrijske vojske nadvojvoda Karol, ki je prišel na potovanju v Italijo dne 17. februarja v Ljubljano, kjer so ga navdušeno sprejeli in mu priredili veliko slavje. Nadvojvoda Karol se je umikal zmagovitim Francozom iz Italije čez Primorsko na Kranjsko. Francozi so se polastili Idrije, kjer so vzeli živega srebra in cinobra v vrednosti dveh milijonov frankov, potem so pa pridrli čez Postojno in Logatec v Ljubljano.

Napoleon Bonaparte je v tem v Celovcu izdal oklic v francoskem, nemškem in slovenskem jeziku na kranjsko prebivalstvo in mu zagotovil varstvo vere, običajev in imetja. Mnogo Ljubljančanov je pobegnilo. Francoski poveljnik Bernadotte se je odlikoval po nesebičnosti in dobrosrčnosti in je bil vobče priljubljen. Njegov naslednik Picard pa je dovolil plenitev in se je je udeležil tudi sam. Dne 28. aprila je prišel Napoleon Bonaparte v spremstvu znamenitih generalov v Ljubljano, kjer je stanoval v škofovi palači, se prikazal mnogobrojnemu občinstvu na oknu in po pojedini odpotoval v Trst. Dne 8. maja so Francozi zapustili Ljubljano. Ta prva francoska vlada na Kranjskem je trajala le sedem tednov.

V tretji zavezniški vojni l. 1805. se je odlikoval na italijanskem bojišču v bitki pri Caldieru stotnik Žiga Novak, ki je dobil viteški križec reda Marije Terezije. Avstrijska vojska se je umeknila iz Italije in je zapustila Kranjsko, ki so jo vdrugič zasedli Francozi. Prišli so čez Gorico in Postojno dne 28. novembra v Ljubljano. Francozi so plenili, praznili javne blagajnice, pobirali visoke denarne vsote in deželi naložili tri milijone prispevka. Po miru, ki je bil sklenjen v Požunu, pa je prišlo Kranjsko zopet pod Avstrijo. Ta druga francoska vlada na Kranjskem je trajala nekaj nad tri mesece.

38. Baron Juri Vega.

Juri Vega (Veha) je bil rojen l. 1754. v Zagorici pri Moravčah na Gorenjskem. Njegovi starši so imeli majhno kmetijo, ki

jim ni dajala dovolj pomočkov za izobrazbo nadarjenega sina. Zato se je Juri šolal povečjem ob podpori dobrotnikov. Učil se je prav dobro in se je že v gimnaziji posebno zanimal za računstvo (matematiko). Po končanih gimnazijskih naukih se je nadalje izobraževal na ljubljanskem liceju in ga dovršil kot prvi odličnjak l. 1775.

Na to je postal pomorski inžener v Notranji Avstriji. Ta služba pa mu ni ugajala. Vstopil je torej kot topničar v vojake in je že čez leto dni postal častnik. Leta 1782. je dobil službo učitelja na dunajski topničarski šoli, kjer je poučeval matematiko. Spisal je „Matematična predavanja“ in „Logaritemsko-trigonometrijske tabele“. Pridobil si je s tem mnogo priznanja. Leta 1787. je bil že stotnik in je izdal za topničarje važno navodilo, kako je streljati s topovi.

Vojne s Turki l. 1789. se je udeležil tudi Vega, ter mnogo pripomogel, da je Lavdon z naskokom vzel Beli grad. V tej vojni je bil tudi naš domači pešpolk.

Nadalje se je Vega udeležil prve zavezniške vojne in se je odlikoval v mnogih bojih ob Renu. Z vojaškim strokovnim znanjem in s pogumom je dosegel mnogo sijajnih uspehov. Kot topničarski major si je pridobil pri obleganju trdnjavice Louis 10.—14. oktobra l. 1793., zgrajene na renskem otoku, viteški križec Marije Terezije reda.

Po sklenjenem miru se je zopet poprijel znanstvenega delovanja. Razna inozemska društva so imenovala slavnega učenjaka častnim članom. Cesar pa je še posebno odlikoval našega rojaka s tem, da mu je podelil l. 1800. plemstvo v priznanje velikih zaslug za državo. Leta 1802. je postal podpolkovnik.

Meseca septembra l. 1802. je umrl slavni mož. Vsa država in tudi inozemstvo je žalovalo po njem. Na rojstni hiši je Vegova spominska plošča, njegovi številni čestilci pa mu postavijo v kratkem dostojen spomenik v Ljubljani. Vegove ulice v Ljubljani se imenujejo temu možu v spomin.

39. Francozi tretjič zasedejo Kranjsko (l. 1809.).

Avstrija se je pripravljala na novo vojno s Francozi. Osnovala se je kranjska narodna bramba in reserva. Novačenje

se je vršilo hitro in navdušeno, posebno radostno so prišli železniški in idrijski rudarji. Tudi ljubljanski dijaki so se oborožili. Kranjska narodna bramba je štela sedem bataljonov, a je bila nedostatno oborožena in je imela stare, malo porabne puške. Nadziral jo je nadvojvoda Ivan, ki je izdal navdušen oklic v nemškem in slovenskem jeziku.

Začela se je vojna na Nemškem in v Italiji. Nadvojvoda Ivan je z notranje-avstrijsko vojsko premagal Francoze sredi aprila v bitkah pri krajih Pordenone, Sacile in Fontana fredda. V teh bitkah so se tudi junaško bojevali kranjski pešci in brambovci, kar je nadpoveljnik priznal v poročilu kranjskim deželnim stanovom. Ker pa je Napoleon ob Donavi zmagovito prodiral proti Dunaju, se je morala avstrijska vojska umikati iz Italije.

Avstrijci so na Kranjskem utrdili posebno prehode čez Kras in Julijske Alpe, da bi ustavili prodiranje Francozov in branili avstrijsko vojsko, ki se je umikala iz Italije. Brez ovire so se Francozi polastili Benečije in udrli v slovenske pokrajine.

Hrvaški ban grof Gyulay je s svojim vojem branil Kranjsko, posebno utrdbe pri Razdrtem, Podvelbu in Logatcu in utrjeno Ljubljano. Francozi so po hudem boju vzeli omenjene utrdbe, ujeli njih posadke in prišli dne 21. maja čez Vrhniko pred Ljubljano. Francozi so zasedli Notranjsko in Gorenjsko, Dolenjsko so še nekoliko časa branili Avstrijci in tam osnovali črno vojsko proti Francozom. Končno so Francozi zasedli vso deželo in ji naložili vojnega prispevka 15,600.000 frankov. Ker pa Kranjci tega prispevka niso plačali v kratkem času, so odgnali Francozi več uglednih prebivalcev kot talnike v trdnjavico Palmanovo in jih izpustili šele v novembru.

Ker so Francozi nenavadno strogo in brezobzirno pobirali davke in druge potrebščine, so se končno uprli Kranjci v več krajih zoper svoje tlačitelje. Upor se je širil malone po vsem Dolenjskem in Notranjskem. Manj važni so bili nemiri v ljubljanski okolici, Ljubljana pa je ostala mirna.

Cesar Franc I. je sklenil dne 14. oktobra l. 1809. z Napoleonom I. dunajski mir. V tem miru je izgubil cesar poleg drugih dežel Kranjsko, Gorenje Koroško, Goriško in Gradiščansko, Trst, Istro, ogrsko Primorje, civilno in vojaško Hrvaško. Tem deželam je pri-

klopil Napoleon I. še beneško Istro, Dalmacijo, Dubrovnik in Pustriško dolino na Tirolskem. Vse te dežele so se skupno imenovale kraljevina ilirskih pokrajin, njih glavno mesto je bila Ljubljana.

40. Maršal Marmont.

Maršal Marmont, vojvoda Dubrovniški, je bil eden najboljših francoskih generalov. Po dunajskem miru (l. 1809.) je postal ilirski generalni guverner s podkraljevo oblastjo. Stoloval je v škofijski palači v Ljubljani, škof se je pa preselil v semeniško poslopje. Vladal je ilirske pokrajine malone poldrugo leto človekoljubno in krepko. Oziraje se na dejanske razmere, je uvedel upravo po francoskem načinu in tako uredil marsikaj, kar se je ohranilo še po odhodu Francozov.

Notranjo upravo so vodili intendanti. Občine so vodili župani (mêri), ki so bili enaki uradnikom. Francoske sodnije so uradovale naglo, njih sodbe so bile sicer ostre, a pravične. Policija je skrbela za varnost in red; podpiralo jo je orožništvo. Razbojnikov in tatov skoraj ni bilo v deželi, hitro so potrebili rokovnjače, potovanje je bilo varno. Francoski orožniki so bili še dolgo časa na dobrem glasu med Slovenci. Francozi so pospeševali kmetijstvo, obrtnost in trgovino.

Šolstvo so Francozi popolnoma preosnovali. Višje šole so bile osrednje ali centralne šole za zdravilstvo, kirurgijo, tehniko in pravoznanstvo. Srednjim šolam so pripadali liceji in gimnazije. V vsaki občini naj bi bila ljudska (primarna) šola s slovenskim učnim jezikom; po drugih zavodih pa je bil učni jezik francoski ali italijanski. Valentin Vodnik je bil ravnatelj ljubljanske gimnazije ter je poslovenil francoski katekizem in spisal slovensko-francosko slovnico. Franc Hladnik je bil profesor prirodopisja na osrednji šoli. Leta 1810. je bil ustanovljen botanični vrt. Opat Rafael Zelli je bil generalni nadzornik šolstva.

Ilirija je bila razdeljena na dve vojaški pokrajini. Ilirski polk (Chasseurs Illyriens) je štel 4000 mož, med katerimi je bilo 2800 Kranjcev. Ilirske pokrajine pa so dajale moštvo tudi za druge vojaške oddelke.

Marmont je odšel iz Ljubljane januarja l. 1811. na Portugalsko. Njegov naslednik v Ljubljani je bil blagohotni general grof Bertrand, ki se je jako trudil, da dovrši delo, pričeto po Marmontu. V tem pa se je Napoleon I. pripravljal na veliko vojno zoper mogočno Rusijo. Tudi ilirski polk in drugi ilirski oddelki so ga spremili v to nesrečno vojno. Mnogo Kranjcev je obležalo na širnih snežnih poljanah ruskih in le malo se jih je zopet vrnilo v ljubljeno domovino.

41. Konec francoske vlade na Kranjskem l. 1813.

Po velikanskem porazu na Ruskem je gasnila Napoleonova zvezda. Bertrandov naslednik Junot je zatiral Kranjce ter zahteval večje vsote denarja in drugih potrebščin od prebivalcev, ki že niso več zmogli visokih davkov. Pobiral je tudi razne dragocenosti in umetnine po kranjskih cerkvah. Ko so hoteli Francozi opleniti Marijino cerkvico na Blejskem otoku, so skrile pogumne Blejčanke vse ladje, zvonile plat zvona in povzročile tako razjarjenost med prebivalci, da so francoski uradniki prepustili domačinom vse cerkvene dragocenosti proti majhni odškodnini.

V tem se je začel odločilni boj zoper Napoleona I. Od vseh strani se je bližala cesarska vojska Kranjskemu, da osvobodi deželo francoskega gospostva. Ilirske pokrajine je branil italijanski podkralj Evgen, ki je imel v svoji vojski mnogo Hrvatov in Slovencev. Ti so le čakali prilike, da se zopet združijo z Avstrijci ali pa ubeže.

Že v avgustu se je avstrijski general Hiller polastil Koroškega in je poslal nekaj bataljonov vojakov čez Medji Dol, Ljubelj in Jezerski Vrh na Kranjsko. En oddelek je prodiral skozi Kokrsko dolino proti Kranju, ki so se ga polastili Avstrijci. Potem pa so bili Francozi poraženi dne 8. septembra pri Utiku, nedaleč od Ljubljane. V tem boju so se posebno odlikovali Trzinci in Mengšani.

General Milutinovič je premagal Francoze pri Šmarju, Rebrovič pa pri Višnji gori. Polkovnik Starhemberg je porazil sovražnika pri Velikih Laščah in ga podil do Kumpolja. Tako so Francozi izgubili Dolenjsko.

General Hiller je prišel v tem na Gorenjsko. Frimont je premagal Francoze pri gorenjskih Jesenicah, zasedel Bohinjsko dolino in poslal oddelke do Tolmina in Kobarida. Avstrijski oddelki so bili že južno od Karavank v Tržiču in Preddvoru.

Podkralj Evgen se je bal, da mu naša vojska zabrani umikanje v Italijo in je zapustil z velikim delom svoje vojske dne 28. septembra Ljubljano ter se umikal po tržaški cesti čez Planino iz Kranjskega. Drugi francoski oddelki so se po Savski dolini umikali čez Rateče in Fužine proti Trbižu. General Foelseis se je napotil proti Ljubljani. Na Ljubljanskem gradu zaostala mala posadka 250 mož se je še branila do dne 5. oktobra in se je tega dne vdala Avstrijcem. To veselo dejstvo se je naznanilo Ljubljančanom in okoličanom s 50 streli iz topov na Ljubljanskem gradu. Ljubljančani so ta važni dogodek praznovali z občno razsvetljavo.

Tako je nehala tretja okupacija Kranjskega, ki je trajala približno štiri in pol leta. Kmalu potem je bil Napoleon I. premagan v tridnevni velikanski bitki pri Leipzigu (dne 16. do 18. oktobra).

42. Valentin Vodnik.

Valentin Vodnik (rojen l. 1758. v Zgornji Šiški pri Ljubljani, umrl l. 1819. v Ljubljani) je bil frančiškan, pozneje pa posvetni duhovnik in je služboval na Gorenjskem v Sori, na Blejskem gradu, v Ribnici in na Koprivniku (Gorjušah). Pri tej priliki se je natančneje seznanil z obče čislanim baronom Žigo Zoisom, ki je mnogo pripomogel, da je postal Vodnik slaven pisatelj. Na Koprivniku se je Vodnik najbolj navduševal za turistiko in je bil že l. 1795. na Malem Triglavu. Mnogo se je tudi bavil z mineralogijo. Pozneje je prišel v Ljubljano, kjer je bil učitelj na gimnaziji in pozneje nje ravnatelj, vodja umetelne in rokodelske šole ter nadzornik začetnim šolam.

Ko se je l. 1809. osnovala zoper Francoze kranjska narodna bramba, je bil Vodnik vojni duhovnik ljubljanskih grenadirjev in je v svojem nagovoru bodril na krepki odpor. Prestavil je iskrene vojne pesmi, ki so jih brambovci navdušeno prepevali. Take pesmi so: Radovoljni brambovci, Avstrija za vse, Brambovska molitev, Brambovska prisega.

Ko je Napoleon I. končno premagal Avstrijce, jim vzel ilirske pokrajine in ustanovil francosko Ilirijo, je Vodnik proslavljal Napoleona I. v lirični pesmi „Ilirija oživljena," ki jo je natisnil v „Pismenosti" in v francoskem uradnem listu v slovenskem in latinskem besedilu.

„O vitez dobrotni,
Kaj ti me budiš!
Daš roko mogočno,
Me gori držiš!"

Francoska vlada je v Vodniku zbudila radostno nado, da se začne za slovenski narod boljša doba duševnega napredka. To pričakovanje se mu ni izpolnilo, ker se je pozneje Ilirija razdrobila na osem kosov. Ko so odšli Francozi iz Kranjskega, je izgubil Vodnik svoje službe in je dobival le bornih 200 gld. pokojnine. Vodnikovo pisateljsko delovanje je bilo mnogostransko.

Na Vodnikovem trgu v Ljubljani je Vodnikov spomenik, ki ga je izdelal kipar A. Gangl. Na njem se čita napis:

„Ne hčere ne sina
po meni ne bo,
dovolj je spomina,
me pesmi pojó."

43. Baron Žiga Zois.

Žiga Zois se je rodil l. 1747. v Trstu. Njegov oče je bil iz Lombardije in je dobil plemstvo od cesarja Karla VI. zaradi velikih zaslug za povzdigo železne obrtnosti, od cesarice Marije Terezije pa baronstvo. Mati Ivana pl. Kapus pa je bila Kranjica. Žiga Zois se je šolal v Ljubljani in potem v italijanskem mestu Reggio. Sicer ni bil Kranjec po rodu, vendar pa po svoji ljubezni do prelepe dežele zelo vnet za procvit in blagor Kranjske.

Žiga Zois je bil lastnik bogatih rudnikov na Gorenjskem. Bil je sloveč rudninoslovec, ki je s svojo bogato zbirko rudnin postavil temelj ljubljanskemu muzeju. Potoval je po Nemškem, Nizozemskem, Angleškem, Francoskem, Švici in Italiji, da pospeši železarski obrt po Kranjskem in sosednjih deželah. Preiskoval je posebno gorenjske planine, kjer se je mudil najrajši.

Zoisova hiša v Ljubljani je bila središče tedanjim omikanim krogom, in Zois je po svoji izredni naobraženosti mnogo vplival na sovrstnike. Ta vrli mož je bil iskren prijatelj in veledušen podpornik našemu pesniku Valentinu Vodniku. Z Vodnikom sta si marljivo dopisovala, in Zois je mnogo vplival na Vodnikovo pisateljsko delovanje. Tudi slavnega jezikoslovca Jerneja Kopitarja je Zois izdatno podpiral. V tem krogu je tudi občeval Anton Linhart (iz Radovljice), ki je priredil prvi dve slovenski igri za gledališki oder: „Županova Micka“ in „Veseli dan“ ali „Matiček se ženi“ 1789. l. Dne 28. grudna se je prvič predstavljala v deželnem gledališču „Županova Micka“.

V tedanji dobi je bilo hribolastvo med Slovenci še v povojih, a našlo se je že nekaj srčnih mož domačinov, ki jih je gnala navdušenost za prirodne krasote in bisere naših planin na najvišji slovenski vrh, kjer „prot' jasnemu nebu kipi velikan“. Zois se je zelo zanimal za hribolastvo in prirodoslovje; v njegovi službi stoječi možje so bili najboljši gorski vodniki.

Mnogo časa je bolehal; od l. 1797. je bil skozi 22 let mrtvouden, a njegov duh je bil do zadnjega bister. Umrl je blagi mož l. 1819. le nekaj mesecev za svojim iskrenim prijateljem Valentinom Vodnikom. Zois je bil po vsem Kranjskem znan po svoji dobrodelnosti, gostoljubnosti in plemenitosti ter je tesno spojen z zgodovino svoje druge domovine. Njemu v spomin se nazivlje Zoisova cesta v Ljubljani.

44. Kranjsko po odhodu Francozov do cesarja Ferdinanda I. (1813.—1835.).

Sredi oktobra l. 1813. je prišel v Ljubljano novi civilni in vojaški guverner baron Lattermann, ki se je kmalu priljubil prebivalstvu, ker je neumorno deloval v procvit dežele. Leta 1818. je cesar Franc I. izdal naredbo, s katero je uvedel prejšnjo ustavo. Lattermann je bil v Ljubljani do srede marca l. 1815. Postal je ljubljanski častni meščan, a tudi deželni stanovi so ga odlikovali. Po njem se tu nazivlje krasni Lattermannov drevored, ki so ga bili že prej zasadili. Po njegovem vplivu se je zopet ustanovila „Kranjska kmetijska družba“, ki je bila prenehala za francoske

okupacije. Načeloval je kmetijski družbi baron Zois in podpiral jo je nadvojvoda Ivan.

Na dunajskem shodu l. 1815. je dobilo Kranjsko svoje današnje meje. Leta 1816. je cesar Franc I. združil Koroško, Kranjsko, Goriško, Trst in Istro in Civilno Hrvaško v kraljevino Ilirijo, ki sta jo upravljali dve guberniji. Ljubljanska gubernija je upravljala Kranjsko in Koroško.

Leta 1821. je bil v Ljubljani vladarski shod (kongres), ki je trajal od dne 27. januarja do dne 12. maja. Tega shoda so se udeležili avstrijski cesar Franc I., ruski car Aleksander I., neapolitanski kralj in več državnikov. Shod so bili sklicali zaradi nemirov na Neapolitanskem; zboroval je v deželnem dvorcu. Trg pred deželnim dvorcem se je odslej zval „Kongresni trg“ (prejšnji „Kapucinski trg“). Ob vladarskem shodu je imela Ljubljana nemško gledališče in italijansko opero. Na mestu nekdanjega kapucinskega samostana so l. 1824. zasadili lepi drevored „Zvezdo“.

Cesarjevo bivanje v Ljubljani je pospešilo tudi že prej pričeto osuševanje Ljubljanskega barja. Za njegovega vladanja se je l. 1818. ustanovila v Ljubljani prva obrtna šola in l. 1820. kot druga v cesarstvu Kranjska hranilnica, ki se je popela do velikanskega denarnega zavoda. Leta 1831. se je otvoril deželni muzej v gimnazijskem poslopju.

Šolstvo je bilo slabo urejeno, dasi se je cesar trudil za njega povzdigo. Učni jezik je bil le v nekaterih šolah popolnoma slovenski, povečjem pa so bile šole nemško-slovenske. Po vladinem naročilu so se spisale slovenske učne knjige. V uradih so uradovali malone izključno nemško. Vendar pa se je na vseučilišču v Gradcu že l. 1812. ustanovila stolica za slovenski jezik, ki ga je poučeval Primic in po njegovi smrti Koloman Kvas. Za cesarja Franca I. je dobila ljubljanska škofija svoje sedanje meje.

45. Ferdinand I. (1835.—1848.).

Za Francem I. je zavladal njegov sin Ferdinand I. Do zadnjega leta njegovega vladanja je bil mir v državi, kar je tudi naši deželi v marsičem koristilo. Ustanovilo se je kranjsko zgodovinsko društvo,

ki mu je bil pokrovitelj nadvojvoda Ivan. Nadvojvoda ima tudi velike zasluge za ustanovitev „društva v prospeh obrtnosti“ in „notranjeavstrijskega društva za rudarstvo in zemljeznanstvo“.

Dne 1. septembra l. 1844. je prišel cesar v Ljubljano v spremstvu cesarice, da otvori tretjo obrtno razstavo notranjeavstrijskega obrtnega društva. Na tej razstavi je izložilo 195 Kranjcev svoje domače izdelke. Prihod cesarjev je poslavil Ivan Vesel Koseski v pesmi: „Slovenija Presvitlimu Premilostljivimu Gospodu in Cesarju Ferdinandu I.“

Leto 1848. je močno pretreslo Avstrijo. Avstrijski narodi so bili zelo nezadovoljni z vladarstvom ministra kneza Metternicha; ta se je upiral ustavi, po kateri bi državljani dobili vpliv na vladarstvo. Dne 13. marca l. 1848. je nastala na Dunaju revolucija s klicem „Ustava, svoboda“. Dne 24. aprila je vlada oklicala novo ustavo in sklicala državni zbor. Ta je sklenil, da se odpravi kmetiška tlaka in desetina proti primerni odškodnini graščakov.

Prva poročila o dunajskem prevratu dne 13. marca l. 1848. so prišla v Ljubljano dne 16. marca in so razdražila nekoliko mladih ljudi, ki so razsajali „Pred Trančo“. Razbili so okna županu in rogovilili pozno v noč, končno so jih pa vojaki razgnali. Po veliki večini so se pa Ljubljančani dostojno vedli in si pripeli na prsi bele trakove v znak „veselja in narodnosti“. V Ljubljani in po drugih večjih krajih so osnovali narodne straže.

Pojavljali so se tuintam po deželi neznatni nemiri, večji del dežele pa je ostal miren. Najhujši izgredi so bili na Igu pri Ljubljani, kjer so kmetje napadli in plenili graščino slavnih Turjačanov, vojaki so jih pa še tisto noč razgnali in zopet pomirili ljudstvo.

Že dne 6. aprila je bil sklican v Ljubljano deželni zbor, ki ga je odbor pomnožil z nekaterimi člani ljubljanskih deželnih stanov, z nekaterimi odvetniki, profesorji in tremi kmeti. Tako je dunajski prevrat razširil narodno zastopstvo. Kranjci so poslali poslanstvo z belo-modro-rdečo zastavo na Dunaj, da se zahvali zaslužnim možem, ki so priborili svobodo vsem narodom. Odslej so tudi barve kranjske dežele postale občeslovenske.

Slovenci so ostali zvesti svojemu cesarju in vladi, kar se je pokazalo o raznih prilikah. Sijajno je zmagalo pri nas avstrijsko

domoljubje. Kranjski in štajerski Slovenci so se pogajali, da bi se skupno vzdignili za Avstrijo in cesarja. Ferdinand I. se je odpovedal prestolu dne 2. decembra l. 1848.

46. Franc Jožef I.

(od dne 2. decembra l. 1848.).

Ker je bil Ferdinand I. brez otrok in ni hotel njegov brat nadvojvoda Franc Karol prevzeti cesarske oblasti, je zavladal Franca Karla najstarejši sin Franc Jožef I., ki se je rodil dne 18. avgusta l. 1830. S tem vladarjem je nastopila tudi za Kranjsko nova doba.

Že l. 1848. je vlada dovolila poslovenjevanje zakonov, uredeb in oglasov za Kranjsko. Načrt za osnove narodnih šol iz l. 1848. ima določilo, da se ima odslej poučevati v osnovnih šolah le v materinščini; samo na željo občine se sme poleg materinščine poučevati še drugi deželni jezik. Tudi v gimnazijah so začeli odslej poučevati slovnico materinščine in drugega deželnega jezika, ako je bilo to potrebno. Leta 1849. se je ustanovila v Ljubljani slovenska poljedelska šola.

Leta 1848. se je tudi sprožila misel, da se ustanovi v Ljubljani slovensko vseučilišče. Vlada je imenovala za slovenska pravoslovna predavanja dr. Lehmanna za kriminalni zakonik in Antona Mažgona za civilni zakonik. Pri tem je pa tudi ostalo. Pozneje so imeli v Gradcu slovenska pravoslovna predavanja dr. Kranjec, dr. Kopač in dr. Skedl. Leta 1849. je tudi ljubljanski mestni zastop prosil za vseučilišče, a vlada je odgovorila, da se je ta stvar odložila le zaradi velikih stroškov.

Po raznih bojiščih so se pogumno bojevali na Kranjskem nabrani vojaški oddelki. Leta 1848. in 1849. je bila vojna v Italiji, kjer je Radecki premagal sardinsko vojsko. V vojni s Sardinijo in Francijo l. 1859. je bila Avstrija osamela in je izgubila Lombardijo. Leta 1866. je bila vojna s Prusko in Italijo. Vojna s Prusko ni bila srečna, v Italiji pa je zmagal nadvojvoda Albreht pri Custozzi, Tegetthoff pa v pomorski bitki pri Visu. Vseh teh vojen so se udeležili tudi slovenski vojaki in se odlikovali s priznanim pogumom. Leta 1878. je naša država zasedla Bosno in Hercegovino. Kranjski pehotni polk št. 17. (baron Kuhn) je imel zlasti pri Jajcih hud,

a zmagovit boj z ustaši, lovci so pa v Hercegovini prodirali proti Mostaru in naprej do črnogorske meje.

V zadnjih desetletjih je bilo tudi Kranjsko deležno večjih gmotnih dobrot. Leta 1849. se je izvršila zemljiška odveza in l. 1853. so se odpravile služnosti (servituti). Važna je tudi uravnava zemljiškega davka, ki je razbremenila posestva za 600.000 kron. Leta 1856. se je zgradila na Kranjskem Južna železnica in naslednja leta se je izpopolnilo železniško omrežje, ki je poleg drugih občil največ povzdignilo gmotni blagor.

Leta 1883. se je slovesno praznovala šeststoletnica habsburškega vladarstva na Kranjskem ob navzočnosti Nj. Veličanstva cesarja, ki je razen Ljubljane posetil tudi nekatera druga mesta. Velika nesreča je zadela deželo, zlasti Ljubljano, leta 1895. Dne 14. aprila (velikonočno nedeljo) zvečer ob 11. uri 17 minut je bil grozen potres, ki je v Ljubljani in okolici povzročil velikansko škodo. Njega Veličanstvo presvetli cesar je daroval prvi velikodušni dar in sam prišel v Ljubljano v tolažbo potrtemu prebivalstvu.

Leta 1898. je svojemu vladarju vedno zvesta kranjska dežela prav slovesno praznovala petdesetletnico slavnega vladanja našega cesarja. Vendar to veselje ni bilo neizkaljeno. Dne 10. septembra onega leta je ob obali Lemanskega jezera v Švici morilno orožje kruto uničilo preljubljeno cesarico Elizabeto, ki je od 24. aprila l. 1854. delila s cesarjem tugo in veselje in se odlikovala po izredni človekoljubnosti in milosrčnosti. O priliki šestdesetletnice slavnega vladanja dne 2. decembra l. 1908. so slovesno odkrili cesarjev spomenik v Ljubljani.

47. Anton Alojzij Wolf.

Anton Alojzij Wolf se je rodil l. 1782. v Idriji kot sin cesarskega rudniškega uradnika. Dovršil je gimnazijo z odliko, potem se je pa posvetil duhovskemu stanu in bil konec l. 1804. posvečen v mašnika. Zaradi velike učenosti, čistega značaja in drugih odličnih lastnosti je postal gubernialni svetnik in častni kanonik v Trstu in l. 1824. ljubljanski knezoškof. Ljubljanska škofija je bila l. 1831. podrejena goriški nadškofiji in je tedaj dobila od tržaške

škofije dekaniji Hrenovice in Trnovo, od goriške nadškofije Vipavsko dekanijo in tri leta pozneje Motniško župnijo od lavantinske škofije.

Wolf je deloval vsestranski blagodejno. Bil je velik dobrotnik dežele in je podpiral cerkve in duhovnike, šole in učitelje. Za nabavo potrebnih knjig ubožnim duhovnikom je skrbel s posebno ustanovo več tisoč goldinarjev. Ustanovil je l. 1846. v Ljubljani deško semenišče Aloisianum, v katerem se preskrbujejo in vzgajajo ubožni in nadarjeni gimnazijci.

Pospešil je slovensko slovstvo z veliko ustanovo, ki je bila namenjena za izdajo velikega slovenskega slovarja. Leta 1860. je izšel Wolfov „Nemško-slovenski slovar“, ki ga je uredil M. Cigale, in l. 1894. Wolfov „Slovensko-nemški slovar“, ki ga je uredil M. Pleteršnik. Oba slovarja obsegata štiri debele knjige.

V priznanje velikih zaslug za deželo in državo ga je odlikoval cesar Ferdinand I. in ga imenoval c. kr. tajnim svetovalcem. Cesar Franc Jožef I. mu je podelil komanderski križec Franc Jožefovega reda in nekoliko pozneje red železne krone I. vrste. Dne 15. decembra l. 1854. je knezoškof prav slovesno praznoval petdesetletnico mašništva in tridesetletnico delovanja kot knezoškof. Vsa dežela se je udeleževala tega redkega slavja, Nj. c. kr. Veličanstvo cesar pa je brzojavno čestital osivelemu slavljencu in mu podelil veliki križec Leopoldovega reda.

Umrl je naš slavni rojak l. 1859. v Ljubljani. Odlični knezoškof je bil kot človek, cerkveni dostojanstvenik in državnik splošno spoštovan in priljubljen; štejemo ga med najzaslužnejše može naše dežele. Njemu v spomin se imenujejo Wolfove ulice v Ljubljani, na župni cerkvi v Idriji pa so mu vzidali spominsko ploščo.

48. Ignacij Knoblehar.

Ignacij Knoblehar se je rodil l. 1819. kot sin ubožnih staršev v Škocijanu na Dolenjskem. Po dovršeni ljudski šoli je hodil v gimnazijo v Novem mestu in v Ljubljani. Najrajši se je učil prirodoslovja, zemljepisja, zgodovine in novejših jezikov. V Ljubljani je dovršil drugo leto bogoslovja in se potem l. 1841. napotil v Rim, da se tam pripravi v zavodu „propaganda fidei“ za misijonarja. V Rimu je živel nekoliko časa v veliki bedi. Dobil je pozneje

službo domačega učitelja v odlični rodbini. V propagando so ga sprejeli šele l. 1843., in čez dve leti je bil posvečen v mašnika.

Nato so ga poslali v Sirijo k Maronitom na Libanon, kjer je deloval osem mesecev. Odtod je potoval v Palestino in v Egipet, posetil Aleksandrijo in Kairo in z drugimi misijonarji nadaljeval pot v sudansko glavno mesto Kartum, ki je ob stočju Belega Nila in Modrega Nila. Sem je dospel dne 11. februarja l. 1848.

V Kartumu je Knoblehar sezidal hišo in kapelico in z jezuitom Rillom ustanovil prvo misijonsko postajo v Osrednji Afriki. Boriti se je moral z velikimi težavami, a ni obupal. V misijonsko hišo je sprejel več zamorskih otrok, ki jih je bil kupil na suženjskem semnju. Misijonarji so jih vzrejali in poučevali. Domačini so Knoblehara zelo ljubili, imenovali so ga sploh „Abuna Soliman“. Naslednje leto se je odpeljal z dvema tovarišema po Belem Nilu proti jugu in kot prvi Evropec dospel do gore Logveka v Barski pokrajini.

Odtod se je vrnil čez Kartum na Kranjsko, da dobi nove pomočke za svoje delovanje. V domovini so ga prisrčno sprejeli. V Ljubljani je izročil deželnemu muzeju mnogo redkih stvari iz Osrednje Afrike. Z bogatimi pripomočki in novimi misijonarji se je vrnil kot provikar konec l. 1851. v Kartum.

Početkom l. 1853. je odpotoval k Barcem in z velikimi ovirami ustanovil misijonsko postajo v Gondokoru. Odtod se je vrnil v Kartum, a je še dvakrat potoval po Belem Nilu navzgor k Barcem in krstil več zamorcev. Med Gondokorom in Kartumom je ustanovil novo misijonsko postajo.

Ker je že dolgo bolehal, je odpotoval v Evropo, da si v domovini ojači zdravje. Po zelo napornem potovanju je prišel jako oslabel v Neapol, kjer je umrl dne 13. aprila l. 1858. Slovenski pesnik Umek-Okiški ga je proslavil v slavospevu „Abuna Soliman“ in s tem postavil časten spominek rojaku, ki je neumorno deloval za razširjenje krščanstva med zamorci.

Kulturne razmere v novem veku.

1. Stavbarstvo.

Na Kranjskem so gradili v gotskem slogu še do druge polovice 16. stoletja. Renesanski slog se je šele prav udomačil

proti koncu 16. in v početku 17. stoletja, in sicer ne le pri cerkvenih zgradbah, ampak tudi pri posvetnih.

V nevarni dobi turških navalov so plemenitaši bivali na gričih in gorah v dobro utrjenih gradovih. Ko so se pa nehali turški napadi, so začeli tudi po ravninah staviti gradove. Lep napredek se kaže pri stavbah 17. stoletja. V Valvasorjevi dobi je bil po stavbi in opravi najlepši kranjski grad Soteska na Dolenjskem, zgrajen v 17. stoletju. Izmed samostanov je slovel cistercijanski samostan v Zatičini. V Ljubljani je bila največja stavba „knežji dvorec", ki so ga podrli po potresu l. 1895.

Cerkvenih stavb reformacija ni pospeševala in šele pozneje vidimo njih najlepši razvoj. V Valvasorjevi dobi se je začela zlata doba za cerkvene stavbe, za katere so zelo skrbeli kranjski deželni stanovi. V Ljubljani je več cerkev renesanskega sloga, n. pr. stolna cerkev, za katero je izdelal načrt jezuit Andrea Pozzo. Cerkve iz 18. in prve polovice 19. stoletja so zidane v različnih slogih; tako je prišel po l. 1848. zopet v veljavo romanski slog. V zgodnjegotskem slogu je bila l. 1882. zgrajena v Ljubljani cerkev Srca Jezusovega.

Domačih arhitektov v prejšnjem času ni bilo mnogo. Izmed sedanjih arhitektov se odlikujejo Fabiani, Jager in Plečnik.

2. Slikarstvo.

Slikarstvo se je v 15. stoletju na Kranjskem skrbno negovalo. Za reformacije v 16. stoletju pa je prenehalo to delovanje in šele v dobi protireformacije je slikarstvo zopet napredovalo. Domači slikarji so delovali na Kranjskem in izvun dežele.

V. 18. stoletju je jako napredovalo slikarstvo. Iz l. 1703. do 1706. so znamenite freske Italijana Julija Quaglia v ladji ljubljanske stolne cerkve. Quaglia je močno vplival na domače slikarje. Najodličnejši je Valentin Mencinger iz Srednje vasi v Bohinju, ki je med drugimi izdelal veliko sliko „Nasičenje 4000"; ta slika je sedaj v ljubljanskem frančiškanskem samostanu. Leopold Layer (1752.—1828.) iz Kranja je izdelal več altarnih slik na Gorenjskem, sloveč slikar je tudi Kremser-Schmidt konec 18. stoletja.

Znamenitejši novejši slikarji so: Matevž Langus (rojen l. 1792. v Kamni gorici, umrl v Ljubljani l. 1855.), ki je slikal živobarvne freske na Šmarni gori, v ljubljanski frančiškanski cerkvi in v kupoli ljubljanske stolnice. Janez Wolf je bil jako nadarjen slikar, ki je vzgojil mnogo dobrih slikarjev. Najboljša njegova učenca sta bila brata Janez in Juri Šubic iz Poljan na Gorenjskem. Janez Šubic se je rodil l. 1850. in je bil profesor slikarstva v Kaiserslauternu na Bavarskem. Slikal je po raznih cerkvah; najboljša slika je v ljubljanskem muzeju nastropna slika „Umetnosti in znanosti se klanjajo Karnioliji“. Juri Šubic se je rodil l. 1855., je živel več let v Parisu in umrl l. 1890. v Leipzigu. Njegova najodličnejša dela so freske v cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani in slike v stopnišču ljubljanskega muzeja. Prav nadarjena sta slikarica Ivana Kobilca in slikar Vavpotič. Eden najboljših slikarjev novejše dobe je bil Anton Ažbe (rojen l. 1862. v Poljanski dolini, umrl l. 1905. v Monakovem), ki je vodil v Monakovem največjo in najslavnejšo slikarsko šolo in je bil učitelj skoraj vsem mlajšim slovenskim slikarjem. Mlajši kranjski slikarji so: Grohar, Jakopič, Jama, Žmitek, Vesel, Germ in pokrajinski slikar Ruppe.

3. Kiparstvo.

Kranjska hrani tudi odlična kiparska dela. Iz prehodne dobe iz gotike v renesanco je kameniti portal pri podružnici v Dvoru pri Polhovem Gradcu. V 16. in 17. stoletju je bilo v Ljubljani več rezbarjev, ki so izdelovali za razne cerkve altarje, kipe in druge cerkvene potrebščine. V drugi polovici 17. stoletja so spretni rezbarji izdelovali jako lepe in raznovrstno poslikane omare z mnogimi predalčki, mize in skrinje.

Glavni zastopnik kiparstva v 18. stoletju je bil Benečan Fr. Robba, ki je izdelal lepi mestni vodnjak z obeliskom pred mestno hišo v Ljubljani. Tudi po raznih ljubljanskih cerkvah nahajamo Robbove umotvore, n. pr. veliki altar v uršulinski in frančiškanski cerkvi, tabernakel v velikem altarju šentjakobske cerkve i. dr. Kiparstvo je zopet napredovalo v sredi prejšnjega stoletja. Kot kiparji slovijo Matevž Tomc, Matevž Toman in Ignacij Toman. Izmed sedanjih kiparjev slovijo Alojzij Gangl

(rojen v Metliki l. 1859.), ki je izdelal Vodnikov in Valvasorjev spomenik in krasni nagrobni spomenik gospe Murnikove v Ljubljani, Ivan Zajec, ki je izvršil Prešernov spomenik v Ljubljani, Peruzzi, ki je izdelal cesarjev spomenik v Ljubljani, Repič in Berneker.

4. Glasba in petje.

Za glasbo in petje zaslužne može nahajamo že v početku novega veka. Ljubljančan Juri Slatkonja je bil dunajski škof (l. 1514. do 1522.) in je slovel kot izvrsten glasbenik, ki je jako povzdignil cerkveno petje. Ljubljanski škof Vrban Tekstor (1544. do 1558.) je bil prej vodja dunajske dvorne godbe. Muzikalno jako izobražen je bil Adam Bohorič, ki je izboljšal cerkveno petje na Kranjskem. Kranjec Jakob Gallus (umrl v Pragi l. 1591.) je bil odličen skladatelj, in njegove skladbe (maše, psalmi i. dr.) spadajo med najboljše iz tedanje dobe.

Za petje in godbo so že v prejšnjih stoletjih delovale posebne šole in društva. Leta 1702. se je v Ljubljani ustanovilo Filharmonično društvo (Academia Philo-Harmonicorum), ki je najstarejše glasbeno društvo v naši državi. Leta 1872. je bila ustanovljena Glasbena Matica, ki ima glasbeno in pevsko šolo in izdaja razne muzikalije. Cecilijansko društvo (ustanovljeno l. 1877.) v Ljubljani goji cerkveno petje in glasbo ter vzdržuje orglarsko šolo.

Važnejši skladatelji 19. stoletja so: Miroslav Vilhar, Juri Fleišman, Kamilo Mašek, Davorin Jenko, Anton Nedved, Anton Foerster, Fr. Gerbič, Anton Hajdrich, Franc Vilhar, Viktor Parma, P. Hugolin Sattner in Jakob Aljaž. Kot cerkveni skladatelji so na glasu: Gregor Rihar, Danilo Fajgelj, P. Angelik Hribar in Ignacij Hladnik.

5. Znanstveno slovstvo.

Kranjsko se ponaša s precejšnjim številom pisateljev, ki so se bavili z raznimi vedami. V dobi Ferdinanda I. so delovali slovéči zdravnik Ivan Faitanus, dunajski profesor fizike Jakob Strauss in pravoslovec Martin Pegius v Salzburgu.

V znanstvenem slovstvu sta se najbolj negovali zgodovina in zemljepisje. Izmed pisateljev v tej stroki je pač najvažnejši slavni topograf in zgodovinar Janez Vajkard Valvasor (glej str. 91.). Ljubljančan Janez Ludovik Schoenleben (rojen l. 1618., umrl l. 1681.) je spisal zgodovino „Carniola antiqua et nova“ (Staro in novo Kranjsko). Cistercijanec Ioannes Dismas Florjančič je izdal l. 1744. v Ljubljani velik in prav dober stenski zemljevid Kranjskega in sosednjih pokrajin („Ducatus Carnioliae . . . .“). Francoz Baltazar Hacquet je bil profesor na ljubljanskem liceju in je l. 1778. izdal svoje delo „Oryctographia Carniolica“, v katerem opisuje Kranjsko z deli sosednjih pokrajin. Anton Linhart (rojen v Radovljici l. 1756.) je spisal po virih prvo kranjsko zgodovino („Versuch einer Geschichte von Krain . . . .“).

Kustos ljubljanskega muzeja Henrik Freyer (rojen v Idriji l. 1802., umrl v Ljubljani l. 1866.) slovi kot prirodoslovec, zlasti kot rastlinoslovec in zemljepisec. Izdal je l. 1845. in 1846. precej natančen in dobro izvršen „stenski zemljevid Kranjskega“. Važnejši zgodopisci in zemljepisci so še: Peter Hicinger, Peter pl. Radič, Avgust Dimitz („Geschichte Krains . . . .“), Janez Parapat, Ivan Trdina, Janez Jesenko, Alfonz Müllner, Ivan Vrhovec, Josip Apih, dr. Franc Kos, Anton Koblar, dr. Vladimir Levec i. dr. Važno za prospeh zgodovine in zemljepisja je bilo kranjsko zgodovinsko društvo („Historischer Verein für Krain“). Muzejsko društvo za Kranjsko izdava od l. 1888. strokovni časopis v nemškem in od l. 1891. še v slovenskem jeziku.

Kot jezikoslovec slovi posebno Jernej Kopitar (rojen l. 1780. v Repnjah, umrl l. 1844. na Dunaju), ki je bil varih dunajske dvorne knjižnice in je spisal mnogo jezikoslovnih in zgodovinskih sestavkov. Najimenitnejša njegova knjiga je „Glagolita Clozianus“. Kot jezikoslovci so tudi znani dr. Gregor Krek, Frančišek Levec in P. Stanislav Škrabec.

Kot prirodoslovec slovi idrijski zdravnik Ivan Anton Scopoli (rojen l. 1723. v Cavalesu na Tirolskem), ki se je posebno pečal z rastlinoslovstvom in je opisal kranjsko cvetano. Tudi Henrik Freyer je bil priznan rastlinoslovec. Simon Robič (rojen

v Kranjski gori l. 1824.) je bil naposled župnik na Šenturški gori in je svojo veliko zbirko prodal deželnemu muzeju. Alfonz Pavlin ima velike zasluge za raziskavanje kranjske cvetane.

6. Leposlovno slovstvo.

Ustanovitelj slovenskega slovstva je bil prvi slovenski reformator Primož Trubar (1508.—1586.). Prvi pisatelji so pisali v cerkvene namene, da bi lažje širili protestantsko vero med Slovenci. Poleg Trubarja so bili Boštjan Krelj, Juri Dalmatin, ki je po izvirniku poslovenil sveto pismo, in Adam Bohorič, ki je spisal prvo slovensko slovnico, zastopniki protestantske dobe (od 1550.—1600.). Protireformacija je uničila lepo se razcvitajoče slovstveno delovanje. Slovstveni proizvodi takozvane katoliške dobe so razen konca 18. stoletja precej uborni.

Nova doba slovenskega slovstva se je začela v drugi polovici 18. stoletja z Antonom Linhartom, ki je poslovenil prvi veseloigri. Blaž Kumerdej je spisal nedovršeno primerjajočo slovnico, Juri Japel je s pomočjo nekaterih sotrudnikov poslovenil sveto pismo. Prvi znameniti pesnik je bil Valentin Vodnik (glej str. 101), ki je vplival tudi na prozo in je našel vrle naslednike. Leta 1830. je začel izdavati Miha Kastelec zbirko pesmi raznih pesnikov: „Kranjsko Čbelico“.

Dr. France Prešeren (rojen 3. decembra l. 1800. v Vrbi na Gorenjskem, umrl 8. februarja l. 1849. kot odvetnik v Kranju) je prvak slovenskih pesnikov, ki je udomačil mnogo novih stihov in kitic v slovenskem slovstvu. Prešeren slovi kot lirski pesnik posebno v sonetu, v katerem mu je bil vzor italijanski pesnik Petrarca. Dovršene so tudi druge njegove pesmi, glose in gazele. V lirsko-poučnem pesništvu se odlikujejo satire in epigrami. V epskem pesništvu slovijo balade in romance. Največja epskih pesmi je „Krst pri Savici“, v kateri opeva borbo ljubezni z usodo in zmago krščanstva nad poganstvom.

Bil je za svojega bivanja na Dunaju v Klinkovstroemovem zavodu učitelj slovečemu sorojaku in nemškemu pesniku Anastaziju Grünu (grof Anton Auersperg), ki mu je posvetil lepo pesem

„Nachruf an Prešern“ (1849.). Prešernov nagrobni spomenik v Kranju ima ta-le napis:

„Ena se tebi je želja spolnila,
V zemlji domači da truplo leži.“

Nova slovstvena doba se začenja l. 1843. z ustanovitvijo „Novic“, ki jih je urejal dr. Janez Bleiweis vitez Trsteniški. Okoli Novic so se zbirali malone vsi tedanji pisatelji. Jovan Vesel-Koseski (rojen l. 1798. v Kosezah pri Moravčah, umrl kot finančni svetnik l. 1884. v Trstu) je bil glavni sotrudnik Novic in je v svojih pesmih opeval veličastne reči. Dr. Lovro Toman (rojen l. 1827. v Kamnigorici, umrl l. 1870. v Rodaunu pri Dunaju) je izdal zbirko svojih pesmi „Glasi domorodni“. Priljubljen pesnik je bil Blaž Potočnik (rojen l. 1799. v Strževem, umrl kot župnik v Št. Vidu pri Ljubljani), ki je mnogim svojim pesmim sam zložil napeve. Jože Virk (rojen l. 1810. v Dobu na Gorenjskem, umrl kot župnik v Ločah na Štajerskem) je zložil mnogo pesmi, ki jih še zdaj radi prepevajo.

Iz zadnjih desetletij imamo več odličnih pesnikov in pripovedovalcev. Med prve pesnike spada Simon Jenko (rojen na Podrečem na Sorškem polju l. 1835., umrl v Kranju l. 1869.), ki opeva ljubezen do prirode in domovine. Posebno znana je pesem „Naprej“. France Levstik (rojen v Retijah pri Velikih Laščah l. 1831., umrl l. 1887. kot skriptor licealne knjižnice v Ljubljani) je znamenit pesnik, jezikoslovec in kritik. Zlagal je pesmi, ode in elegije, sonete, romance in balade, legende, otročje igre v pesemcah, zabavljice in pušice i. t. d. Josip Stritar (rojen v Velikih Laščah l. 1836.) je sedaj profesor v p. na Dunaju. Stritar je v prvi vrsti lirski pesnik in kritik. Združeval je najboljše pisatelje v „Dunajskem Zvonu“. Družba sv. Mohorja je izdala Stritarjeve knjige za odrastlo mladino: „Jagode“, „Zimski večeri“ in „Lešniki“. Bolj znani pesniki so še: Miroslav Vilhar, Anton Žakelj, Anton Umek, Matija Valjavec, brata Franc in Josip Cimperman, Dragotin Kette, Oton Zupančič i. dr.

Izmed pripovedovalcev se najbolj odlikuje Josip Jurčič (rojen l. 1844. v Muljavi pri Zatičini, umrl l. 1881. v Ljubljani), ki nam slika po svojih romanih in novelah slovenskega kmeta. Pisal je povesti iz slovenskega narodnega življenja in zgodovinske

povesti. Spisal je tudi žaloigro v petih dejanjih „Tugomer“. Bolj znani drugi pripovedovalci so: Janko Krsnik (rojen l. 1852. na Brdu, umrl 1897.), dr. Ivan Tavčar, France Erjavec, Fr. Levstik, Janez Mencinger, Josip Stritar, Ivan Trdina, Ivan Cankar i. dr.

Kratek pregled kranjske zgodovine.

V prazgodovinski dobi so bivali ob nekdanjem Ljubljanskem jezeru (sedanjem Ljubljanskem barju) mostiščarji. Po hribovitem svetu so pa stanovali prebivalci po skalnih votlinah in po gradiščih. Prvotni prebivalci kranjski so bili Ilirci, med katere so se prerili okoli l. 390. pred Kr. Galci ali Kelti. Od galskih narodov so bivali na Kranjskem Tavriščani, Karni in Latobiki.

S prihodom Rimljanov v deželo proti koncu drugega stoletja pred Kr. se začenja zgodovinska doba za Kranjsko, ki je za rimskega gospodarstva pripadalo izprva rimski pokrajini Panoniji, pozneje k Veneciji, torej k Italiji; del Kranjske je pripadal k Istri. V tedanjem času je bilo najvažnejše mesto Emona (na mestu sedanje Ljubljane).

Ko je bilo zahodnorimske vlade konec (l. 476.), so večjim ali manjšim delom naše dežele zaporedoma gospodarili Rugi in Heruli, Vzhodni Gotje, Langobardi in Franki. Ti nemški razrodi so se v burnih časih preseljevanja narodov začasno naselili po sedanjem Kranjskem. Slovenci so najpozneje v drugi polovici šestega stoletja prišli v deželo in jo imenovali „Krajino“.

Karol Veliki (768.—814.) je ustanovil Furlansko mejno grofijo, h kateri je pripadalo tudi Kranjsko. Po razdelitvi mejne grofije Furlanske je bilo Kranjsko nekoliko časa samostalna krajina ali marka ter je obsegala sedanje Gorenjsko in Dolenjsko ter majhen del Notranjske. Vladarji so se imenovali mejni grofje kranjski. Ta mejna grofija je bila združena s Koroško deželo od l. 976. do l. 1076. Nemški cesar Henrik IV. je leta 1077. podelil Kranjsko in Istro kot fevd Oglejskemu patriarhu Sigehardu.

V srednjem veku so imeli posestva na Kranjskem različni duhovni in posvetni velikaši. Brižinski škofje so imeli

obširna posestva na Gorenjskem okoli Škofje Loke, vse porečje Sore in na Dolenjskem ob srednji Krki in malone vse Kočevsko. Briksenski škofje so dobili od nemških vladarjev Bled in okolico ter posestva v Bohinjski dolini. Izmed posvetnih vladarjev so imeli posestva na Kranjskem vojvode Meranski, grofje Goriški, Babenberžani in Celjski grofje.

Babenberžan Leopold VI. Slavni je kupil l. 1229. od brižinskega škofa mnogo posestev na Dolenjskem nedaleč od Novega mesta. Njegov sin Friderik II. Bojeviti se je zval „gospod Kranjskega". Za avstrijskega medvladja (1246.—1282.) so se polastili posameznih delov Kranjske goriški grof Majnhard, oglejski patriarhi, brižinski škofje in predvsem koroški vojvode, ki so podedovali največ posestev na Kranjskem. Po smrti koroškega vojvode Ulrika (1269.) iz sponheimske rodovine je dobil Kranjsko češki kralj Otokar II.

Cesar Rudolf I. je podelil leta 1282. Kranjsko svojima sinovoma Albrehtu I. in Rudolfu in naslednje leto Albrehtu I. samemu. Kranjsko pa je bilo zastavljeno vojvodini Koroški in je s to deželo pripadlo tirolskemu grofu Majnhardu. Tačasno Kranjsko s Slovensko krajino je obsegalo približno 7700 km^2.

Po smrti koroškega vojvode Henrika l. 1335. je dobil Kranjsko avstrijski vojvoda Albreht II. Leta 1364. je za Rudolfa IV. Ustanovitelja postalo Kranjsko vojvodina. Leopold III. je dobil po smrti goriškega grofa Alberta IV. Pivko, Metliko in Črnomelj. S Kranjskim se je pa tudi združila Gorenja in Dolenja Kraška pokrajina.

Cesar Friderik III. je dobil po smrti celjskega grofa Urha II. (l. 1456.) obširna posestva Celjskih grofov med Krko in Kolpo ter je združil Gorenjsko, Dolenjsko, Metliko, Pivko in več delov Notranjskega v vojvodino Kranjsko.

Idrija spada šele od l. 1783. h Kranjski vojvodini; prej je pripadala Goriškemu. Škofja Loka in sploh brižinska posestva na Kranjskem so vsled sekularizacije l. 1803. združena s Kranjskim.

Francozi so začasno zasedli Kranjsko leta 1797. in od konca novembra l. 1804. do konca februarja l. 1805. Po dunajskem

miru l. 1809. je Napoleon I. ustanovil Ilirijo, h kateri je pripadalo tudi Kranjsko od l. 1809. do l. 1813. Francoski namestnik je stoloval v Ljubljani. Francozi so združili Motnik s Kranjskim.

Ko je bil Napoleon I. premagan, je dobil cesar Franc I. poleg drugih dežel Kranjsko nazaj. Dotlej je bilo Kranjsko nekaj večje, ker so mu pripadali tudi nekateri primorski kraji. Na dunajskem shodu l. 1815. pa je dobilo Kranjsko svoje današnje meje. Cesar Franc I. je l. 1816. ustanovil kraljevino Ilirijo, h kateri sta poleg drugih dežel spadali Kranjsko in Koroško. Te dve deželi je upravljala Ljubljanska gubernija do l. 1849., ko se je odpravila kraljevina Ilirija. Po novem deželnem redu je postalo Kranjsko „nerazdružna kronovina“, tako tudi Koroško.

Majhni krajevni letopisi.

Begunje (pri Radovljici). V 13. in početkom 14. stoletja so bile Begunje last plemenitih Rainov. Juri Kacijanar je dobil grad „Katzenstein“ leta 1338. Jakob pl. Lamberg je dal zgraditi sedanji grad leta 1537. V tem okraju je bila zelo razširjena protestantska vera. Dalmatin je nekaj let vsakih 5 do 6 tednov prišel iz Ljubljane v Begunje in propovedoval v gradu Katzensteinu. Posebno marljivo so Radovljičani zahajali k tem propovedim. Leta 1601. so zaprli l. 1586. zgrajeno protestantsko cerkev in prepovedali protestantske shode. Ohranila se je pa psovka „tibinger“. Iz Begunj je bil prvi ljubljanski škof Lamberg. Leta 1876. je kupila grad država od posestnika Jermana in ustanovila kaznilnico. Konec Begunj so razvaline „Kamena“, nekdaj slovečega in velikega gradu Lambergov („Pegam in Lamberger“). Pred razvalinami je grajski ribnjak, v katerem je baje utonil zadnji moški potomec Lambergov.

Bela cerkev. V bližini je znamenito prazgodovinsko gradišče, okoli katerega so našli mnogo grobov iz prazgodovinske in rimske dobe. Župnijo je ustanovil l. 1074. oglejski patriarh Sigehardus. Nekoliko časa je bil tu arhidiakonat Slovenske krajine.

Bistra. Kartuzijanski samostan je ustanovil l. 1255. koroški vojvoda Bernard in je podelil samostanu posestva v Borovnici, Sabočevem in okolici. Do l. 1660. so načelovali samostanu priorji, potem pa prelati. Cesar Jožef II. je l. 1782. razpustil samostan. Samostansko premoženje se je pri razpustu cenilo na 201.926 gld. Samostan je imel znamenito knjižnico s 3428 knjigami, med katerimi so bile nekatere prav dragocene in redki rokopisi. Zadnji prelat Bruno Ortner je bil potem do svoje smrti l. 1800. lokalni kapelan v Črnem vrhu nad Polhovim gradcem. Še dandanes se imenuje „Menešija“ pokrajina med Borovnico in Cerknico. Grad je sedaj lastnina Galletova.

Bled. Cesar Henrik II. je l. 1004. podelil briksenskemu škofu, svetemu Albuinu, blejski grad in otok. Pozneje so dobili briksenski škofje obširna posestva med Savo Bohinjko in Savo Dolinko. Za reformacije se je tudi v tem kraju širila protestantska vera. Podložniki blejskega gradu so se l. 1586. hudo uprli proti reformaciji. Briksenski škofje so imeli grad do l. 1803., potem je bil državna last, od l. 1838. do l. 1858. zopet v oblasti briksenskih škofov, ki so ga prodali l. 1858. Ruardu; sedanji lastnik je Muhr.

Marijino cerkvico na blejskem otoku so sezidali l. 1465. „Proštija“ poleg cerkve je bila že l. 1485. Leta 1813. so pogumne Blejčanke s silo preprečile, da bi bili Marijino cerkvico oplenili Francozi.

Bohinjska Bistrica. Že za Rimljanov je slovelo bohinjsko železo. V Bohinju so še sedaj ostanki rimskih topilnic, izmed katerih so bile nekatere utrjene, kakor pri Bitnjah in Starih Fužinah. Stari grad, pred katerim stoji veličastna lipa, je stal še v Valvasorjevem času. Zraven grada so razvaline fužine, ki je pogorela l. 1891. Leta 1881. se je zgodila velika nesreča pri stavbi cerkve sv. Nikolaja. Ko je bila cerkev že malone dograjena, se je podrl zvonik in je zasul sedem ljudi. Leta 1906. se je otvorila Bohinjska železnica.

Brdo (pri Lukovici). Grad je bil nekdaj last Lambergov, pozneje pa v oblasti Hohenwartov in Apfaltrernov; sedaj ga ima rodovina Kersnikova. Protestantski propovednik Jernej Knafel je bil l. 1579. iz Kranja iztiran in je nadaljeval svoje propovedi na Brdu. Ko so Kranjčani prihajali tudi sem, so jih kaznovali z globo ali z izgonom.

Cerknica. Cerkev device Marije je bila sezidana bajé že v devetem stoletju Po cerkvi je dobil trg svoje ime. Cerkev se prvič omenja v neki listini z leta 1040 Župnija je najprej spadala pod oglejske patriarhe, in ti so jo izročili v obskrbovanje bistriškim kartuzijancem l. 1361. Turki so prišli prvič v Cerknico l. 1472. in zažgali župno cerkev. Turški navali so se ponavljali l. 1476., 1480. in 1491. Potem so domačini zgradili okoli cerkve tabor, katerega še nekaj stoji. V stolpu je 100 *kg* težek topič, ki so ga baje uplenili Turkom. Cerkničani so se zbirali ob turških napadih na Šilertaboru pri Zagorju do l. 1582., ko jih je nadvojvoda Karol odvezal te dolžnosti. Leta 1714. je Cerkniško jezero že nekoliko pred postnim časom usehnilo in dobili so velikansko množino rib. Preskrbeli so z ribami Kranjsko in sosednje dežele. Bistriški opat je dobil 20 sodov rib.

Crngrob. Starogotska prostorna cerkev je brškone iz 10. stoletja. V cerkvi visi velikansko rebro; ljudje mu pravijo „rebro ajdovske deklice“.

Čatež (ob Savi). Našli so tople vrelce l. 1797. V početku so se ljudje kopali v izkopanih jarkih. Huda povodenj l. 1824. je zasula vse vrelce. Leta 1854. je brežiški frančiškan oče Edv. Zagorec poiskal tople vrelce in zgradil preprosto kopališče.

Črnomelj. V 12. stoletju je zgradil Črnomeljski grad Oton pl. Karstberg. Kmalu potem je tudi nastal trg Črnomelj, ki je dobil v začetku 15. stoletja mestne pravice. Že leta 1223. so se v Črnomlju naselili vitezi nemškega reda in zgradili

komendo. Leta 1339. je papež Benedikt XII. preklel Henrika Črnomeljskega in nekaj župnikov, ker niso hoteli plačati desetine zagrebškemu škofu.

Črnomelj je mnogo trpel po turških napadih l. 1408., 1469., 1471., 1474., 1477. in tudi še pozneje. V dobi reformacije se je protestantizem močno razširil v Črnomlju, ki je imel nekaj let tudi protestantskega sodnika.

Dobrova. Za Rimljanov so bile tam velike opekarne. Že v 13. stoletju je bila tu sloveča božja pot.

Dol. Grad je sezidal Aleksander Gallenberg; ta rodovina je izmrla l. 1562.

Dovje. Brižinski škof Konrad II. je dobil Dovje kot darilo od češkega kralja Otokarja II. l. 1274.

Drnovo. Pri Drnovem blizu Krškega je bil rimski municipij Neviodunum. Tu so dobili mnogo rimskih izkopin.

Dvor. V Dvoru so bile nekdaj velike fužine. Nad Dvorom je staro gradišče.

Fužine (Weißenfels). Grad, ki je sedaj v razvalinah, je sezidal celjski grof Friderik l. 1431. Grad je imel pravico soditi cestne razbojnike tudi čez kranjsko mejo do Beljaka in Pontablja. Še sedaj kažejo kraj, kjer so stala vešala. Pozneje so bili lastniki gradu avstrijski vojvode.

Fužine (Kaltenbrunn). Grad je sezidal l. 1528. Khisel. Kasneje je bil lastnik Eggenburg, ki ga je dal jezuitom. Potem je dobil grad verski zaklad, od katerega ga je l. 1825. kupil Trpinc. Sedaj je Baumgartnerjeva lastnina

Goričane. V Goričanah je ljubljanskega škofa grad, ki ga je zgradil v renesanskem slogu z dvema stolpoma l 1631. tedanji knezoškof Oton Friderik grof Buchheimski. Prejšnji stari grad, ki ga je cesar Friderik III. podaril l. 1461. ljubljanski škofiji, je bil sezidan že pred l. 1100.

Hmeljnik. Hmeljnik pri Mirni peči spada med najstarejše kranjske gradove; gospodarili so mu Turjaški grofje, Ruess pl. Ruessenstein, Jankovič, grofje Paradajzarji, baroni Zierheimi, Coronini in drugi.

Hrenovice. Župnija je bila ustanovljena l. 1318. in je spadala do l. 1850. pod tržaško škofijo.

Hrušica na Notranjskem. V rimski dobi je bila tu važna postojanka „Ad Pyrum in Alpe Julia“ ob cesti v Akvilejo.

Idrija. Živo srebro je zasledil l. 1497. kmet, ki je čez noč postavil v studenec leseno posodo in je drugo jutro našel živo srebro v njej. Po mnogih poizkusih so našli na dan sv. Ahacija (22. junija) l. 1508. rudišče. Leta 1509. so se polastili rudnika Benečani, ki so jih pa kmalu pregnali. Nekaj let potem so zgradili trden grad, v katerem je nastanjen rudarski urad. Leta 1578. je kupil nadvojvoda Karol rudnik, ki je tako prišel v državno last. V 16. stoletju so povzročili marsikatero nesrečo povodnji in razpadi, v 19. stoletju pa požari. Za Marije Terezije so se rudniki jako razvili. Leta 1797., 1805. in 1809. so se jih začasno polastili Francozi.

Za cesarice Marije Terezije so v Idriji nastavili učiteljico za čipkarstvo, ki je proslulo čez deželne meje. V Idriji se je rodil l. 1859. umrli sloveči ljubljanski knezoškof Anton Alojz Wolf.

Ig. Tu je bila že prazgodovinska naselbina. Nad Igom je Soneški grad.

Javornik. Že v rimski dobi so tu izdelovali železnino. Iz javorniškega železa so izdelovali orožje za turške vojne.

Jesenice. Jesenice so spadale kot star trg pod fužinsko graščino.

Kamnik. Nad Kamniško Bistrico je na 674 *m* visokem vrhu razvaljeni Stari grad, ki so se ga lastili v 13. stoletju Ortenburžani in za njimi Gallenbergovci, celjski grofje, Turjačani in drugi plemenitaši. Kamnik je bil bajé že v 12. stoletju važno tržišče. Z leta 1227. je listina, ki prvič omenja „kamniške meščane“; ima torej mestne pravice že od početka 13. stoletja. Kamnik je bil važna postojanka ob kupčijski cesti, ki je držala od Save v gorenjo Savinsko dolino, nadalje ob Paki mimo Slovenjgradca v Lavantinsko in Mursko dolino; mesto je tudi bilo važno za promet čez Celje na Dravsko polje in na Ogrsko. Starejša od mesta sta Stari grad in Mali grad. Kamnik je bil do srede 13. stoletja važnejše mesto od Ljubljane. Mesto je bilo najprej v oblasti grofov Orlamündskih, pozneje pa se ga je lastil Babenberžan Friderik II., po njegovi smrti koroški vojvoda Ulrik, za njim češki kralj Otokar II. in končno po njegovi smrti Habsburžani. Leta 1489. je bil cesar Friderik III. v Kamniku in mu je dal več novih pravic.

Za reformacije je bila protestantska vera po Kamniku in okolici zelo razširjena. Ker pa pozneje protestantski propovedniki niso smeli prihajati v mesto, so se zbirali protestanti v Podgorju. Leta 1594. je vicedom ukazal v Kamniku naseljenim protestantom, da se izselijo; ker pa se niso izselili v določenem roku, jih je imel mesec dni v zaporu in izpustil šele po posredovanju deželnih stanov. V 17. stoletju je mesto izgubilo prejšno veljavo.

Na Žaleh je stal nekdaj močen grad, ki je bil po podzemskem rovu v zvezi z mestom. Blizu Žal je nekdanji lamberški grad Zaprice.

Kočevje. Kočevje je od 11. do 13. stoletja pripadalo oglejskemu patriarhu, potem so ga dobili Ortenburžani. Prvi nemški Kočevci so baje prišli na Kranjsko iz Pustriške doline na Tirolskem. Dr. Th. Elze meni, da je kočevsko nemško narečje frankovsko (a ne bavarsko) in da so Kočevci sploh frankovskega rodu. Prve Nemce je naselil na Kočevskem ortenburški grof Oton med l. 1350. in 1360. Cesar Karol IV. je podaril več v vojni ujetih turinških in frankovskih rodbin ortenburškemu grofu Frideriku, ki jih je naselil na Kočevskem. Ko so Ortenburžani l. 1420. izmrli, so dobili Kočevje celjski grofje. Ko je izmrla celjska moška vrsta z grofom Urhom II. l. 1456., je prišlo Kočevje pod avstrijsko oblast.

Leta 1547. so mesto zarubili grofje Ursini-Blagay, in od teh ga je prevzel pl. Janez Jakob Khisl, ki je dobil grofovski naslov. Mesto je mnogo trpelo po turških navalih. Leta 1641. so dobili Kočevsko grofijo turjaški grofje. Leta 1685. se je mnogo Kočevcev izselilo na Avstrijsko, kjer je primanjkovalo kmetovalcev. Leta 1791. je bila grofija povišana v vojvodino in še sedaj ima turjaški knez naslov „vojvoda Kočevski“.

Komenda. Komendski grad je bil lastnina malteškega reda. Cerkev sv. Petra je že župnija od l. 1156.

Kostanjevica. Kostanjevica je bila prej trg in je dobila mestne pravice l. 1435. Mesto je bilo vsled svoje otoške leže važno branišče zoper Turke in je mnogo trpelo po turških navalih. Leta 1563. sta Lenkovič in Herbart Turjaški pri Kostanjevici premagala Turke.

Blizu mesta je velika Kostanjeviška graščina, ki je bila do l. 1786. cisterci-janski samostan. Ta samostan je bil največji posestnik na Kranjskem; imel je nad sto vasi. Razpustil ga je cesar Jožef II. Čistega premoženja je bilo ob razpustu 168.758 gld. Samostan je dal zgraditi l. 1234. koroški vojvoda Bernhard, ki je tam pokopan s svojo soprogo Juto. Graščina je sedaj lastnina verskega zaklada.

Kostel je z zidovjem in stolpi obdan tržič, ki stoji nad Kolpo na veliki pečini. Kostel je bil važno branišče v dobi turških navalov.

Kranj. Za Rimljanov je bilo bajé tu mesto Carnium, ki ga omenja Anonymus Ravennas (okoli l. 670.). Na takozvanem Lajhu pod Kranjem so izkopali mnogo predmetov iz dobe Langobardov, ki so vladali tudi po delu Kranjskega. Izkopine pričajo, da je bila v Kranju langobardska posadka. Pozneje je bil v Kranju sedež kranjskih mejnih grofov. Leta 1256. sta zgradila ortenburška grofa Friderik in Henrik v mestu trdnjavo Kieselstein, v kateri je sedaj nastanjeno okrajno gla-varstvo. Mestne pravice je dobil Kranj l. 1414. Že l. 1424. je imelo mesto šolo. Leta 1435. se je celjski vojskovodja Vitovec polastil Kranja; ko se je pa oddelek cesarske vojske približal mestu, so se uprli meščani in pregnali Celjane. Tudi l. 1440. so bili Celjani pri Kranju premagani.

Znamenita gotska župna cerkev je bila sezidana l. 1491. Kranj hrani star slovenski rokopis iz l. 1493., ki ima štiri slovenske prisege za kranjskega župana, svetovalce in porotnike. Protestantsko vero je oznanjal Janez Daks. Mesto je mnogo trpelo po hudih požarih l. 1668. in 1811. Leta 1813. so bili pri Kranju boji s Francozi, ki so bili končno premagani in so morali zapustiti Gorenjsko.

Križ (pri Kamniku). Grad je postavil grof Ahacij Turn l. 1606. V gradu je več zgodovinskih stenskih slik. Pri gradu je bila cerkvica, ki je za reformacije služila protestantom. Cerkvico je dal razstreliti škof Hren.

Krka. Razvaljeni Krški grad je bil v 14. stoletju lastnina krških gospodov. Leta 1437. so grad razrušili Celjani, Turjačani so pa pozneje zgradili novi grad ob Krki.

Kropa. Cerkev sv. Lenarta je bila sezidana l. 1481. in cerkev Matere Božje l. 1713. Za reformacije je bila večina prebivalcev protestantska. Škof Chrön (Hren) je zopet pridobil prebivalce katoliški veri. Pred hišo K. Pibrovca je znamenje v spomin, da je tam škof pridigoval. Nekdaj je Kropa slovela po svojih žebljih, katerih se je mnogo izvažalo. Ko so odhajali Kropenčani na tuje, je vsakemu za-zvonil „navček“ ali mrtvaški zvonček, ker si niso bili v svesti, ali se kdaj še vrnejo v domovino.

Krško. Krško se v zgodovini prvič imenuje l. 895., ko ga je kralj Arnulf podelil Valtunu, ki je brzkone postavil grad. Krško je imelo razne lastnike, kakor bogenske grofe, salzburške nadškofe in celjske grofe. Za njimi je dobil Krško cesar Friderik III., ki mu je podelil l. 1477. mestne pravice.

Sedaj razvaljeni stari grad je bil močno branišče zoper turške napade. V 15. stoletju je mesto mnogo trpelo po turških napadih, in sicer l. 1463., 1473., 1476. in 1477. in po kmetiških upornikih v 16. stoletju, zlasti l. 1573. V 16. stoletju je dobil grad Juri Turnski, za njim Janez Valvasor in pozneje Moškoni, Strassoldo, Turjačani in Lenarčič.

Za reformacije je bilo Krško večinoma protestantsko, je imelo protestantskega mestnega sodnika in propovednika. Leta 1572. je tedanji župnik Polidor de Montagnana izgnal iz cerkve protestantskega propovednika, a meščani so se uprli župniku, ki je moral zbežati. Nadvojvoda Karol je sodnika in dva meščana zaprl v Gradcu. V Krškem se je rodil Juri Dalmatin okoli l. 1550. in je umrl J. V. Valvasor l. 1693.

Leskovec (pri Krškem). Leskovec ima staro župnijo iz 13. stoletja in v cerkvi prižnico, izdelano iz rimskih spomenikov, ki so jih dobili pri Drnovem.

Lesno brdo. Lesno brdo pri Vrhniki je l. 1421. imel v oblasti Baumkircher. Njegov sin Andrej se je uprl zoper cesarja in je bil usmrčen v Gradcu l. 1471. Grad Lesno brdo so na cesarjev ukaz porušili; novi grad je iz 17. stoletja.

Litija. V Litiji so baje že Rimljani kopali rudo. Pred gradnjo Južne železnice je bila Litija važno pristanišče za savsko brodarstvo. Leta 1636. je grozen požar uničil trg z gradom in bližnji hrastov gozd; le težko so rešili cerkev sv. Miklavža. Grad Turn je večkrat menjal svoje posestnike.

Ljubljana. Prvi prebivalci so bili mostiščarji, ki so stanovali na Šišenskem vrhu, na Golovcu in Gradu. Za Rimljanov je stalo tu veliko mesto Emona. Iz Emone je mnogo rimskih izkopin. V rimski dobi je bilo v Emoni več templjev, ki so bili posvečeni raznim bogovom. Krščanstvo se je že zgodaj udomačilo, mesto je že imelo v tretjem stoletju svoje škofe (mučenik Maksim). Leta 408. se je zahodnogotski kralj Alarih utaboril pri Emoni in se odtod napotil v Italijo. To je zadnja zgodovinska vest o Emoni. Za obrske vlade je proti koncu šestega stoletja Emona popolnoma propadla.

Kjer je stala Emona, so si sezidali Slovenci Ljubljano, ki so jo Franki podjarmili in v devetem stoletju razširili. Ljubljana je bila utrjena, a za turških navalov so pomnožili utrdbe. V drugi polovici desetega stoletja so cesarski namestniki stanovali na Ljubljanskem gradu. Početkom 13. stoletja je dobila Ljubljana po koroških vojvodah meščanske pravice. Za avstrijskega medvladja se je polastil mesta češki kralj Otokar II., ki ga je premagal cesar Rudolf I. Habsburški. Cesar je dal Kranjsko l. 1282. svojima sinovima. Ker pa je bila dežela zastavljena Koroški, je s to deželo pripadla tirolskemu grofu Majnhardu. Leta 1335. je dobil Kranjsko avstrijski vojvoda Albreht II. in l. 1374. je postala Ljubljana glavno mesto vojvodine.

Cesar Friderik III. je ustanovil l. 1462. ljubljansko škofijo in dal mestu več novih pravic. Mesto je tudi trpelo po turških napadih. Leta 1415. so Turki prvič napadli Ljubljano. Večji turški navali na mesto so bili l. 1471. in 1472., 1492. in 1584. Leta 1504. je bil izvoljen prvi ljubljanski župan Hans Lanthieri. Protestantska vera se je začela širiti po mestu l. 1525. Jezuiti so prišli v Ljubljano

l. 1597., in naslednje leto je bilo mesto zopet katoliško. Leta 1780. so otvorili 2 *km* dolgi Gruberjev prekop.

Francozi so prvič prišli v Ljubljano l. 1797. dne 1. aprila in drugič l. 1805. dne 28. novembra. Leta 1809. so Franzozi dne 22. maja zasedli Ljubljano, ki je postala glavno mesto Napoleonove Ilirije. Dne 5. oktobra l. 1813. so zadnji francoski vojaki zapustili Ljubljano, dne 13. oktobra je prišel novi cesarski guverner baron Lattermann v Ljubljano.

Leta 1821. je bil v Ljubljani kongres ali shod evropskih vladarjev od dne 27. januarja do dne 12. maja. V spomin kongresa so imenovali trg pred deželnim dvorcem „Kongresni trg“ in so zasadili „Zvezdo“. Leta 1860. se je v Ljubljani uvela plinova razsvetljava, leta 1898. pa električna razsvetljava. Električna cestna železnica vozi po Ljubljani od l. 1902.

Ljubljana je mnogo trpela po številnih potresih. Leta 792. je bil bajé prvi potres, o katerem so ohranjena poročila. Več hudih potresov je bilo v 19. stoletju; zlasti velikonočni potres l. 1895. je jako škodoval mestu. Po potresu pa je dobilo mesto mnogo novih stavb in se je jako olepšalo.

Ljubno. V Ljubnem so lončarji že l. 1538. imeli svojo zadrugo. Tamošnja cerkev je zaslovela kot romarska cerkev, ko je l. 1692. udaril neki zidar leseno Marijino soho.

Logatec. Za Rimljanov je bila tu rimska naselbina Longaticum. Nad Gorenjim Logatcem je grič, na katerem so bile nekdaj utrdbe. Državni uradi so bili pred nekaj desetletji še v Planini.

Lož. Mestne pravice je dobil od cesarja Friderika III. l. 1477. in spada med najstarejša kranjska mesta. Mesto je mnogo trpelo po turških navalih. Nad mestom so razvaline starega loškega gradu, v katerem so zaporedoma vladali Ložani, Ortenburžani, oglejski patriarhi, celjski grofje in Habsburžani.

Luknja. Malone popolnoma skriti grad stoji na strmi pečini nad izvirom Prečine in je težko pristopen. Tukaj je v 15. stoletju gospodoval Erazem Predjamski in je imel svoje skrivališče. Za turških navalov je služil grad okoličanom v pribežališče. Grad je bil v posesti raznih rodovin, med katerimi so bili Lukenjčani, Galenbergovci, Barbo in Langer. Dne 19. avgusta l. 1827. so ga ponoči oplenili bosenski razbojniki, katerim je bil neki oglar neprostovoljen kažipot.

Lukovica (pri Brdu). Za rimske vlade je bila tu postaja „Ad Publicanos“ ob cesti, ki je držala iz Ljubljane v Celje.

Medijske toplice. Valvasor poroča, da so toplice marsikomu pomagale, in sicer v raznih boleznih. V Medijskem gradu je prebil J. V. Valvasor otroška leta, ker je bil tedaj grad last njegovega očeta Jerneja Valvasorja.

Medno (pod Šmarno goro). Nad vasjo je grič, na katerem je stalo gradišče, ki so ga uničili Turki. Leta 1593. so tu postavili vešala za uporne kmete.

Mehovo. Posestniki gradu so že v 12. stoletju zasloveli v vojni z Ogri. Gospodarji tega gradu so bili potem goriški grofje, celjski grofje in Habsburžani, ki so ga dajali raznim plemenitašem v užitek ali najem. Pred gradom so Turki večkrat plenili, in l. 1515. so uporni kmetje v gradu pomorili najemnike.

Mekine. Leta 1300. so ustanovili samostan redovnice sv. Klare. Ta samostan so l. 1491. upepelili Turki, a po njih odhodu so ga zopet zgradili. Opatice, ki jih je bilo vseh skupaj 38, so imele sedež in glas v kranjskih deželnih zborih in so morale ob pozivih na vojno dajati tri konje. L. 1782. je cesar Jožef II. razpustil ta samostan. Pred nekaj leti so uršulinke prevzele samostan. V mekinski cerkvi so grobovi Lambergov in drugih.

Mengiš. Pri Mengišu je bila rimska postaja „Ad Quarto decimum“ na progi iz Ljubljane v Celje. Nad trgom je na Gobovcu razvaljeni stari grad. Pripovedka pravi, da ga je zgradil poganski slovenski vojvoda Mengo, ki se je vojskoval zoper kristjanske Slovence, a je bil premagan in je našel tu zavetišče. Novi grad pod gričem je iz leta 1630. Mengiš je mnogo trpel po Turkih, povodnjih in rokovnjačih.

Metlika. Metlika je bila nekoč glavno mesto Slovenske krajine. Najprej so tu vladali meranski grofje in za njimi goriški grofje, a l. 1374. je dobil deželico Habsburžan Leopold III. in jo je združil s Kranjsko. Metliško župnijo je dobil nemški viteški red l. 1268. Metlika je dobila mestne pravice v 15. stoletju. Mesto je veliko trpelo po turških napadih l. 1471., 1474., 1477., 1491., 1511., 1528., 1547., 1575. in 1578. Za reformacije je bilo tu mnogo protestantov; protestantskega propovednika so izgnali l. 1585. „Pri treh farah“ blizu mesta je imenitna božja pot.

Mokronog. Mokronog je bil v srednjem veku utrjen z zidom in je v nedavni dobi l. 1871., 1876. in 1881. trpel po potresih. Zgodovina omenja Mokronog prvič v 10. stoletju, ko je bila lastnica gradu koroška kneginja sv. Hema. Potem so imeli Mokronoški grad krški nunski samostan, krški škof, Mahorčič in potem baron Berg. Uporni kmetje so se l. 1515. polastili gradu in ga oplenili.

Moravče. Samostalna duhovnija je bila tu že l. 1298., župnija pa od l. 1385. Sedanjo cerkev je l. 1895. potres močno poškodoval.

Motnik. Do l. 1809. je pripadal Štajerskemu, Francozi so ga združili s Kranjskim. Motniška župnija pa je spadala še do l. 1833. pod lavantinsko škofijo. Stari Motniški grad je razvaljen.

Naklo. Tu se je rodil l. 1651. Gregor Voglar (Carbonarius), sloveči zdravnik ruskega carja Petra Velikega, in v bližnjem Strževem l. 1799. priljubljeni pesnik Blaž Potočnik, ki je kot župnik umrl l. 1872. v Št. Vidu pri Ljubljani.

Novo mesto. Iz starejših časov ni zanesljivih poročil. V srednjem veku je stal na tem mestu grad, ki je bil v oblasti zatiškega samostana. Okoli njega so nastale prve naselbine. Avstrijski vojvoda Rudolf IV. je ustanovil Rudolfovo (Novo mesto) l. 1365. in mu podelil mestne pravice. Cesar Friderik III. je ustanovil l. 1493. kapitelj, in Maksimilijan I. ga je potrdil. Prvi prošt je bil Jakob Turjaški.

Turki so večkrat razsajali pred mestom. Mesto je veliko trpelo po Turkih l. 1429. Jošt Schenk in grof Montfortski sta l. 1430. s 4000 vojaki pred mestom premagala 10.000 Turkov pod vodstvom Ali-paše. Hudi turški navali na mesto so še bili l. 1469., 1492. in 1547. Celjani so oblegali mesto l. 1435. in 1440., a se ga niso mogli polastiti.

Leta 1576. je mesto pogorelo, a so ga kmalu zopet zgradili. Na ukaz cesarja Jožefa II. je dobilo ime Novo mesto (Neustadtl) in se tako nazivalo od l. 1783. do l. 1865. Ob petstoletnici tega mesta se je zopet uveljavilo v nemščini staro ime Rudolfswert, a Slovenci ga še vedno nazivljejo „Novo mesto“. Frančiškani so že l. 1747. dobili pravico javnosti za „male šole“. Gimnazija obstoji od l. 1854.

Ortenek. Sedaj razvaljeni Kozlerjev grad so zgradili Ortenburžani, pozneje so ga dobili celjski grofje in po nasilni smrti grofa Urha II. Habsburžani l. 1456. Grad je trpel po kmetiških upornikih l. 1515. in po dvakratnem turškem napadu l. 1528. in 1546.

Planina. V 14. stoletju je bila Planina v oblasti albenskih gospodov (Alben = Planina). Pozneje so jo dobili goriški grofje, Hallerji in Eggenbergovci. Blizu je stari Planinski ali Mali grad, v katerem je v 16. in 17. stoletju večkrat zboroval kranjski deželni zbor. Grad je sedaj last kneza Hugona Windischgrätza. Prej so bili tu državni uradi, ki so jih premestili v Logatec.

Pleterje. Leta 1407. je celjski grof Herman II. ustanovil kartuzijanski samostan, ki ga je odpravil cesar Jožef II. Pred nekaj leti so zopet kupili grad kartuzijanci in zgradili z dolgim zidovjem obdani velikanski samostan, ki spada med največje avstrijsko-ogrske samostane.

Polhov gradec. Razvaljeni stari grad so zgradili v 13. stoletju gospodje Pillichgratzi; grad je porušil potres l. 1511. Novi grad je bil v oblasti grofov Blagayev in je sedaj last Janka Urbančiča.

Postojna. Na Soviču so Rimljani imeli svoj „kastel“. Sedaj razvaljeni stari Postojnski grad je bil bajé sezidan v 10. stoletju. Grad so zaporedoma imeli v posesti furlanski vojvode, koroški vojvode, oglejski patriarhi in goriški grofje. Leta 1371. sta ga kupila avstrijska vojvoda Leopold III. in Albreht III. in ga že drugo leto zastavila celjskemu grofu Hermanu. Konec 17. stoletja so ga dobili Turjačani v posest. Pogorel pa je l. 1689. V trgu sezidani novi grad je končno pridobil cesar Karol VI. Šolo je imela Postojna že l. 1702., Francozi so pa ustanovili gimnazijo.

Postojnska jama je bila že v srednjem veku znana do velikega okroglega vrha. V 16. stoletju je služila okoličanom večkrat za pribežališče ob hudih turških navalih. Cesar Franc I. jo je dal raziskavati. Leta 1818. so odkrili Ferdinandovo jamo od „velike dvorane“ najprej do Kalvarije. Leta 1857. sta obiskala jamo Nj. Veličanstvo cesar Franc Jožef I. in cesarica Elizabeta.

Predjama. Stari Predjamski grad je bil jako imeniten in je zaslovel po svojem zadnjem lastniku Erazmu Predjamskem (glej str. 73). Pozneje je dobil grad grof Ivan Kobenzl, ki je sezidal novi grad l. 1570.

Prem. Stari grad je sedaj v posesti kneza Porcija. V gradu so bili državni uradi do l. 1840.; potem so se preselili v Ilirsko Bistrico.

Puštal. S početka so bili tu hlevi brižinskih škofov. Grad je bil od l. 1449. v posesti vitezov Gallov; sedaj so lastniki Wolkenspergi.

Radeče (pri Zidanem mostu). Za rimske vlade je bilo tu ali vsaj v najbližji okolici ladjišče in važna rimska postaja ob cesti iz Akvileje v Sisek; to nam pričajo tu najdeni rimski denarji. Tu je bila 34. rimska mansio ob omenjeni cesti. Pozneje so zgradili nad sedanjim trgom močen grad, ki je pa že sedaj razvalina. Šele potem so se naseljevali ljudje pod gradom ter je tam nastal trg, ki ga zgodopisci prvikrat omenjajo l. 1206. Lutrova vera je bila v Radečah precej razširjena, nadvojvoda Karol pa je konec 16. stoletja tudi tod zatrl luteranstvo.

Radovljica. Radovljica je bila prej trg in je dobila mestne pravice po cesarju Maksimilijanu I. Radovljiški grad so imeli v oblasti radovljiški grofje, za njimi Ortenburžani do l. 1421., potem celjski grofje do l. 1456. in končno ga je dobil cesar Friderik III. V Radovljici je bila župnija že l. 1323., v poznogotskem slogu sezidana župna cerkev je iz l. 1495. Tudi po Radovljici je bila razširjena protestantska vera, a l. 1572. so izgnali protestantskega propovednika. Južno od Radovljice je razvaljeni Pusti grad.

Rakovnik (pri Ljubljani). Grad je iz 17. stoletja. Nad gradom je bilo na Golovcu prazgodovinsko gradišče. Sedaj je v gradu salezijanski konvikt.

Ribnica. Tu je živela nekdaj plemenitaška rodovina Ribničanov. Posestniki gradu so bili Ložani, Turjačani, Ortenburžani, Celjani, grofje Khysli, Trileki, Kobenzli in sedaj Rudež. V Ribnici je bil že l. 1451. naddiakonat, šola pa je bila ustanovljena l. 1470. Leta 1701. je bila neka Marija Šušark kot čarovnica obsojena na smrt. Na gori Sv Ane je bilo prazgodovinsko gradišče.

Sava (pri Jesenicah). Že v srednjem veku so tu izdelovali železnino. V okolici je mnogo železne rude. Sedaj ima tu fužine kranjska obrtna družba. Prebivalstvo se je v zadnjem desetletju zelo pomnožilo, ker je kranjska obrtna družba razširila fužine. Železnino prodajajo v obliki polizdelkov, kakor v obliki železnih šib, žic, klincev i. t. d. tudi v inozemstvo. Sava se tako hitro širi, da se že skoro drži Jesenic. Na Javorniku je velika valjarna za pločevino.

Senožeče. Nad trgom je razvaljen grad, ki so ga l. 1400. imeli v posestvi plemenitaši Walseeji in za njimi cesar, ki ga je dal l. 1509. Frankopanu. Za njim je dobil grad grof Lamberg in l. 1660. Ferdinand Porcija.

Smlednik. Nad Smlednikom so razvaline Smleškega gradu, ki je prvič omenjen l. 1136. Novi Smleški grad je bil zgrajen proti koncu 17. stoletja. V velikem altarju župne cerkve je Kuppelwieserjeva slika sv. Urha; istega umetnika sta tudi dve sliki na stranskih altarjih. V okolici je bilo več gradišč, in sicer na Brecljevem hribu, Šternovem hribu, na Gradu in Drnovskem vrhu. Rimska cesta je držala od Tacnja skozi Pirniče in Smlednik v Kranj.

Sodražica. Ta trg je ob cesti, ki drži iz Ribnice na Rakek. Valvasor ga še prišteva srednjekranjskim vasem in pravi, da prebivalci izdelujejo leseno posodo.

Sorica. Brižinski škof Emicho je konec 13. stoletja naselil v okolici Sorice tirolske Nemce, ki pa so se že poslovenili.

Sostro (Osterberg). Grad je zgradil l. 1015. neki Ostrovrhar; pozneje so prezidali stari grad. Ob izlivu Ljubljanice v Savo je bilo prazgodovinsko gradišče

Soteska. Stari grad je razvalina. Novi grad je zgradil v 17. stoletju grof Juri Žiga Gallenberg. Od l. 1743. je v lasti Turjačanov. V Valvasorjevi dobi je bila Soteska najlepši grad na Kranjskem. Soteska se je uspešno ustavljala turškim navalom.

Stari trg (pri Ložu). V bližini je gora Vlaka, na kateri je bilo znamenito, močno utrjeno gradišče. Tu so našli mnogo predmetov iz prazgodovinske in rimske dobe.

Stražišče (pri Kranju). Leta 1002. je podaril nemški cesar Henrik II. brižinskemu škofu posestvo v tem kraju. Tukaj so že pred več stoletji izdelovali sita.

Svibno. Posestniki razvaljenega gradu so bili v srednjem veku Ostrovrharji, ki spadajo med najstarejše kranjske plemiče. Zadnji Ostrovrhar Viljem je bil ubit l. 1293. v bitki pri Grebinjah (glej str. 65). Tu je najstarejša kranjska gotska cerkev iz l. 1324.

Šiška. Prvič se omenja v kupnem pismu z l. 1308. Dne 12. novembra l. 1370. sta avstrijska vojvoda Albreht III. in Leopold III. v veži cerkve sv. Jerneja sklenila mir z Benečani. Cerkev sv. Jerneja je bila šentvidska podružnica; l. 1785. so jo dobili ljubljanski frančiškani. Nad vasjo je Šišenski hrib (427 *m*), na katerem so ostanki francoskih okopov. Cerkev Marije Device na Rožniku je bila posvečena v 13. stoletju. Kalenbergov (sedaj Galletov) grad v Zgornji Šiški je bil prvotno zidan v 13. stoletju.

Škofja Loka. Škofja Loka je bila nekdaj važno trgovsko mesto, ker je preden se je razvil Trst, tod držala glavna trgovska cesta iz Benetk do onih krajev na Gorenjskem in Spodnjem Koroškem, ki so se bavili z železno obrtnostjo. Cesar Oton II. je podelil l. 973. in 974. brižinskim škofom na Bavarskem Loko z okolico, ki je bila v brižinski lasti do francoske okupacije. Najbrž kmalu po l. 974. se je naselilo več nemških rodbin iz Tirolskega po vaseh med Loko in Kranjem. Del naseljencev je ustanovil Bitnje. Stari Škofjeloški grad (Wildenlak) ob vznožju Ljubnikovem, rodni grad Loških gospodov, je že nad 500 let razvalina. Za reformacije je bilo v Loki mnogo protestantov. L. 1587. je škofjeloški oskrbnik ponoči zaprl propovednika Petra Kupljenika in ga odpravil v Gorico. Naslednje leto je prišel kranjski župnik v Loko, da tam iztira uporne protestante iz vseh dednih dežel. V škofjeloškem gradu, ki se vzdiguje nad mestom, je sedaj uršulinski samostan.

Zadnji škofjeloški graščak je umrl kot minoritski gvardian v Ljubljani in je bil zadnji potomec slavne Gallusove rodovine. V Škofji Loki sta pokopana dva brižinska škofa, Leopold († 1381.) in Konrad († 1411.), ki sta se tam ponesrečila. Škofja Loka je prišla pod avstrijsko oblast konec leta 1803. vsled sekularizacije in je župnija od l. 1804.

V bližini je vas Stara Loka, kjer je bila ustanovljena župnija l. 1074. Starološki grad so zgradili brižkone brižinski škofje. Med posestniki tega gradu se navajajo Lambergi, Raspi, Paplerji, Pečoharji, Siegersdorfi, Lukančiči in Demšarji. Grad je sedaj lastnina Strahlova in ima znamenito galerijo slik.

Šmarje. Župna cerkev spada med najstarejše kranjske gotske cerkve. Za turških navalov je bil pri cerkvi močno utrjen tabor, od katerega stoji še en stolp. Blizu je Magdalenska gora, na kateri je bilo staro gradišče, kjer so našli mnogo prazgodovinskih predmetov.

Št. Jernej. Vas je mnogo trpela zlasti v 16. stoletju po upornih kmetih, ki jih je premagal Jošt Turn l. 1573.

Št. Vid (pri Ljubljani). Nad vasjo je bilo staro gradišče. Leta 1085. ustanovljena župnija spada med najstarejše kranjske župnije. Župno cerkev je močno poškodoval potres l. 1895., a sedaj je zopet prenovljena.

Toplice (pri Novem mestu ob Sušici). V listinah novomeškega kapiteljskega arhiva se omenjajo Toplice l. 1481. in 1484. Tedaj je že bila okoli toplic vas, ki se je imenovala Toplice. Sedanje kopališče je ustanovil knez Henrik Jožef Ivan Turjaški l. 1768. Zdravilnico so potem razširili. Knez Viljem Turjaški je podaril l. 1819. državi posebno hišo za bolne vojake, ki se lečijo v Toplicah.

Trebnje. Za Rimljanov je bila tu postaja Praetorium Latobicorum. Trebenjski grad je rodni grad trebenjskih grofov, ki so izmrli l. 1182. Zadnji te rodovine je bil oglejski patriarh grof Urh Trebenjski. Leta 1528. so po okolici plenili krvoločni Turki.

Trzin. Tu so l. 1813. Trzinci in Mengišani pri cerkvi sv. Florijana premagali Francoze. V bližini je grad Jabše (Vaboh), ki so ga zgradili l. 1530. Med prvimi lastniki se imenujejo Raspi in Moškoni.

Tržič. Starejša naselbina je bila pod Ljubeljem, a okoli l. 1300. jo je uničil plaz. Potem se je šele razvijal sedanji Tržič, kjer je že bila l. 1261. župnija. Leta 1813. so Avstrijci premagali Francoze na Ljubelju in zavarovali Dolžanov most Okoli l. 1820. je bil Tržiški grad posest in bivališče generala Radeckega. Za reformacije je bilo tudi v Tržiču mnogo protestantov.

Ljubelj je bil že za Rimljanov važen prehod iz Akvileje na Primorskem v Virunum (Celovec). V srednjem veku so ga malo uporabljali. Koncem 16. stoletja so zgradili cesto čez Ljubelj, ki pa je prišla do prave veljave šele l. 1728. ko so jo bili umetno izpeljali. Pri Tržiču so razvaline Hudega gradu, v katerem so bivali razbojniški vitezi.

Turjak. Prvotni grad so zgradili l. 1067. turjaški bratje Adolf II., Konrad I. in Pilgrim I. Leta 1140. je grad razdejal Ortenburžan Oton, a l. 1190. je Adolf III. Turjaški sezidal nov grad. V poznejši vojni Turjačanov z Ortenburžani so sovražniki razdejali ta grad, ki sta ga l. 1270. prenovila Peter in Wolfgang Turjaški. Leta 1511. ga je potres hudo poškodoval in l. 1570. je sezidal Trajan Turjaški novi grad z mogočnimi stolpi. V tem gradu je v mali kapeli propovedoval protestantski propovednik Juri Kobila. Turki so plenili po okolici l. 1528.

Vače. Na Kleniku je bilo veliko prazgodovinsko grobišče, kjer so našli mnogo znamenitih predmetov, ki jih hrani sedaj največ kranjski deželni muzej, a tudi dunajski dvorni muzej. Na Vačah se je rodil l. 1776. Matevž Ravnikar. Trg je pred nekaj leti malone popolnoma pogorel, potem pa so zgradili nove hiše, in Vače so sedaj lepše nego prej.

Velike Lašče. V bližnji Podsmreki se je l. 1836. rodil Josip Stritar (Boris Miran), v Retijah l. 1831. France Levstik, ki ima v V. Laščah spomenik, in v Rašici l. 1508. Primož Trubar. Polkovnik Starhemberg je porazil Francoze pri Velikih Laščah dne 25. septembra l. 1813. in jih zapodil do Kumpolja.

Vič. Vič je stara vas, ki je v starih listinah imenovana že l. 1261. Takrat je bil na Viču tudi grad „castrum Videck“, ki ga je l. 1261. imel v svoji posesti Urh III., zadnji vojvoda iz koroške sponheimske rodovine.

Vipava. Nekdaj je bila Vipava last oglejskih patriarhov, od katerih jo je dobila rodbina Lanthieri. Razvaljeni stari grad so najbrž zgradili v 12. ali 13. stoletju; grad v trgu pa je bil sezidan pozneje. Leta 1527. se je Vipava združila s Kranjskim. V Vipavi se je rodil l. 1486. Žiga Herberstein, ki se je učil v tamošnji ljudski šoli. Vipava je mnogo trpela po Turkih in Benečanih. Posebno l. 1478. so Turki grozovito plenili po vipavski okolici. Na cesarjev ukaz se je Vipava močno utrdila. V benečanski vojni (1508.—1517.) so si Benečani priborili Vipavo in pomorili prebivalce.

V Vipavski dolini je bila protestantska vera jako razširjena. Leta 1584. je nadvojvoda Karol ukazal gospodarju Vipave, baronu Lorencu Lanthieriju, naj svoje protestantske podložnike prisili, da se vrnejo v katoliško cerkev, ali pa se v 14 dneh izselijo iz nadvojvodovih dežel. Pretil mu je z globo 1000 cekinov, če ne izvrši tega ukaza. Nekaj prebivalcev se je vrnilo v naročje katoliške cerkve, večina pa se je rajša izselila.

Višnja gora. V bližini mesta je bila rimska naselbina Acervo. Prvotno je stalo selišče pod gričem, kjer je sedaj Stari trg z župno cerkvijo. Zaradi turških navalov so se prebivalci preselili na grič, in novi naselbini je dal cesar Friderik III. l. 1478. mestne pravice. Stari Višnjegorski grad je bil od 12. stoletja do l. 1581. lastnina višnjegorskih gospodov; v njem so tudi izmrli. Sedaj je razvalina. Višnjegorska rodovina se je odlikovala v turških bojih. Turki so bili premagani pri Višnji gori l. 1528.

V Višnji gori je oznanjal protestantsko vero Ivan Kočevar in dobil mnogo pristašev. Leta 1579. se je proglasil vladni ukaz, da prebivalci ne smejo zahajati k protestantskim propovedim. Blizu mesta je grad Turjačanov, zgrajen iz kamenja starega gradu l. 1787. V bitki s Francozi pri Višnji gori l. 1813. sta si zaslužila polkovnik Milutinović in stotnik Rodicky red Marije Terezije.

Vrhnika. Tu je bila že v davnem času rimska naselbina Nauportus, ki so jo po smrti rimskega cesarja Augusta plenile neposlušne panonske legije. Odtod so neki bajeslovni Argonavti nesli svojo ladjo do morja. V srednjem veku so tu gospodarili šentpeterski gospodje do l. 1370., potem pa Habsburžani. Turki so večkrat plenili v tem kraju. Leta 1606. so tudi razsajali Turki. Leta 1632. in 1670. so bili požari, ki so uničili mnogo hiš. Do zgradbe Južne železnice je bila Vrhnika važna trgovska postojanka zlasti za brodarstvo po Ljubljanici.

Zagorje (ob Savi). Tu je bila nekdaj važna postojanka za brodarstvo po Savi. Ob desnem savskem bregu so še sedaj sledovi nekdanje steze, po kateri so vlačili ladje proti Zalogu. V Zagorju je bilo skladišče za blago, ki je bilo name-

njeno za Gorenjsko, in za blago, ki se je vozilo z Gorenjskega po Savi navzdol. Od početka 19. stoletja je že bila tu steklarna; premog kopljejo že več desetletij.

Zatičina. Cistercijanski samostan je zgradil oglejski patriarh Peregrin I. l. 1136. Leta 1533. je Ferdinand I. samostanu potrdil pravico ribištva po Cerkniškem jezeru. Leta 1784. je cesar Jožef II. odpravil samostan, ki je bil potem last verskega zaklada do l. 1898., ko so ga zopet kupili cistercijanci. Leta 1901. se je c. kr. sodišče preselilo iz Zatičine v Višnjo goro.

Železniki. Tu so že v srednjem veku izdelovali železnino. Leta 1348. so se tu naselili Furlani iz Palmenove in ustanovili fužine. Fužine so že slovele l. 1379. in so bile podložne brižinskim škofom, ki so dali Železnikom posebne pravice. Leta 1568. so bile fužine v avstrijski oblasti in so slovele do zadnjih desetletij, sedaj pa pešajo vsled hude konkurence savskih fužin in pomanjkanja železniške zveze.

Žužemperk. V 13. in 14. stoletju je bil grad v oblasti žužemperških gospodov in pozneje goriških grofov. Za njimi so ga dobili Habsburžani, ki so ga dali Turjačanom. Leta 1575. je medved Ano Turjaško zadavil v gradu. V letih 1591. in 1670. so hudi požari upepelili trg in grad. Žužemperk in okolica sta tudi trpela po večkratnih turških navalih.

Natisnil Karel Gorišek na Dunaju, V.

NARODNA IN UNIVERZITETNA
KNJIŽNICA
000000512010